

Alkotmány, civil társadalom és európai Integráció: Németország és Hollandia

Schäfer, Michael

Publikációs verzió / Published Version Arbeitspapier / working paper

Zur Verfügung gestellt in Kooperation mit / provided in cooperation with:

SSG Társadalomtudományok, USB Köln

Empfohlene Zitierung / Javasolt idézet:

Schäfer, M. (2001). *Alkotmány, civil társadalom és európai integráció: Németország és Hollandia*. (Papers / Social Science Research Center Berlin, 01-002). Berlin: Social Science Research Center Berlin gGmbH. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-115363>

Használati feltételek:

Ez a szöveg letéti licenc alatt áll rendelkezésre (Nincs újraelosztás - Nincs származtatott mű). A dokumentum használatára nem kizárólagos, nem átruházható, személyes és korlátozott jogot biztosítunk. Ez a dokumentum kizárólag személyes, nem kereskedelmi célú felhasználásra készült. A dokumentum minden példányán meg kell őrizni minden szerzői jogi és egyéb tulajdonjogi megjegyzést. Ezt a dokumentumot semmilyen módon nem módosíthatja, nem reprodukálhatja, nem mutathatja be nyilvánosan, nem adhatja elő, nem terjesztheti és nem használhatja más módon semmilyen nyilvános vagy kereskedelmi célra. A dokumentum használatával Ön elfogadja a felhasználási feltételeket.

Használati feltételek:

Ez a dokumentum letéti engedéllyel hozzáférhető (nincs újraelosztás - nincs módosítás). A dokumentum használatára nem kizárólagos, nem átruházható, egyedi és korlátozott jogot biztosítunk. Ez a dokumentum kizárólag az Ön személyes, nem kereskedelmi célú felhasználására szolgál. A dokumentumok minden másolatának tartalmaznia kell a szerzői jogi és egyéb, a jogi védelemre vonatkozó információkat. A dokumentumot semmilyen módon nem szabad megváltoztatni, nyilvános vagy kereskedelmi célokra másolni, nyilvánosan bemutatni, előadni, terjeszteni vagy más módon nyilvánosan felhasználni. A jelen dokumentum használatával Ön elfogadja a fenti felhasználási feltételeket.

P 01 - 002

ALKOTMÁNY, CIVIL TÁRSADALOM
ÉS EURÓPAI INTEGRÁCIÓ

- NÉMETORSZÁG ÉS HOLLANDIA -

Michael Schäfer

Társadalomtudományi Kutatóközpont Berlin gGmbH (WZB)
Reichpietschufer D-1078550, Berlin

Dr. Michael Schäfer
Universiteit Utrecht
Faculteit der Wijsbegeerte
Leerstoel Politieke en Sociale Filosofie
Postbus 80126
NL-3508 TC Utrecht

Tel.: xx31-30-253.2087/2097

Fax: xx31-30-253.2816

E-mail: michael.schaefer@phil.uu.nl

E-mail: mhschaefer@hotmail.com

Összefoglaló

Az alkotmányos alapelvek, amelyek a civil társadalom központi elemei, az eszmei hasonlóságok ellenére még mindig különböző nemzeti értékviszonyokkal rendelkező identifikációk konglomerátuma. Az egyes állami alkotmányos elvek sajátosságai és eltérő értelmezései a nyugati demokráciák eltérő kulturális alapjait, és így az állam, az alapjogok és a föderalizmus értelmezésének különbségeit is megmutatják. Ezeket a konszolidáció saját típusuk alakítja, és önmagukban nem jelentenek garanciát a demokrácia minden formájának jövőbeli stabilitására vagy életképességére.

Ezeket a különbségeket nem lehet minden további nélkül homogenizálni, ugyanakkor jelentős jelentőséggel bírnak az Európai Unió legitimitása szempontjából. Ez a cikk először a civil társadalom alapvető fogalmát fogalmazza meg a jogállamiság eszméjéhez való viszonyát illetően, a kortárs filozófiai elméletek elemzése alapján, majd felvázolja a modern alkotmány fogalmát és annak a civil társadalomra gyakorolt hatását, majd a fent említett különbségekhez kapcsolódik, amennyiben konkrétan a demokrácia elvének nemzetek feletti szintű német és holland követelményeire utal. Amint azt mindkét álláspont világossá teszi, az Európai Unió feladatainak és hatásköreinek kiterjesztésére vonatkozó egészen eltérő kritériumok vezethetők le az alapjogok és a demokrácia mindenkor nemzeti felfogásából, tekintettel az európai demokratikus deficitről szóló vitára, amely az Európáról szóló vitát különösen a Maastrichti Szerződés óta uralja. A nemzeti alkotmányjog és az európai jog megfelelő elosztásának kérdésével az Európai Unió mindkét tagállama azzal a többszörös és alapvető problémával is szembesül, hogy milyen legyen a jövőbeli európai civil társadalom.

Tartalomjegyzék

1.	Bevezetés	5
2.	civil társadalomfogalmáról szóló koncepcionális viták	13
3.	A modern alkotmányfogalmáról	27
3.1.	Alkotmány és civil társadalom	30
3.2.	A civil társadalom és a demokratikus legitimitáció az Unió hatalma	33
4.	Európai integráció: Németország és Hollandia	39
4.1.	Németország	40
4.2.	Hollandia	52
5.	Záró megjegyzések	59
	Bibliográfia	62

"Az alkotmányok azokhoz a dolgokhoz tartoznak, amelyekből az életben van néhány, amelyek létezését az ember látja, de amelyek eredetét soha nem érti meg teljesen, és ezért még kevésbé tudja reprodukálni. Minden alkotmánynak, még ha pusztán elméleti szövegnek tekintjük is, az időben, a körülményekben, a nationális jellegben meg kell találnia *életerejének anyagi csíráját*, amelyet csak ki kell fejleszteni. Ha pusztán az ész és a tapasztalat elveire akarjuk alapozni, az nagyon is elvetélt..."¹

Humboldti Vilmos

"Egy politikai társadalom... van módja arra, hogy terveit megfogalmazza, céljait fontossági sorrendbe állítsa, és ennek megfelelően hozza meg döntéseit. Az, ahogyan egy politikai társadalom ezt teszi, az az oka; az, hogy képes ezeket a dolgokat megtenni, szintén az oka, bár más értelemben: intellektuális és erkölcsi hatalom, amely emberi tagjainak képességeiben gyökerezik."²

John Rawls

1. Bevezetés

A nyugati politikai és jogi kultúra örökölt alapértékeinek megerősítésére irányuló európai erőfeszítések első hulláma után az alkotmányos alapelvek, amelyek a civil társadalom központi elemei, most, egy második hullámban ismét meghatározó helyet foglalnak el a politikai napirenden.³ Most, egy második hullámban, ismét meghatározó és időközben páratlan helyet foglalnak el a politikai napirenden.⁴ Erre példa a demokratikus

¹ W. von Humboldt: Denkschrift über die deutsche Verfassung vom Dezember in 1813, : Gesammelte Schriften, szerkesztette a Porosz Tudományos Akadémia, kötet (111903), 99.

² J. Rawls: Political Liberalism, New York 212-213.1993,

³ N. Johnson: Alkotmányosság Európában 1945 óta: Újjáépítés és újraértékelés. In: D. Greenberg/S. N. Katz/M. B. Oliviero/S. C. Wheatley (szerk.): Constitutionalism and Democracy, Transitions in the Contemporary World, New York/Oxford 1993. N. Johnson: Constitutionalism: Procedural Limits and Political Ends, in: J. J. Hesse/N. Johnson: Constitutionalism: Procedural Limits and Political Ends. Johnson (szerk.): Constitutional Policy and Change in Europe, Oxford 1995, 50ff.

⁴ J. J. Hesse/N. Johnson: Az alkotmányos változások menetrendje Európában: alkalmazkodás, átalakulás és nemzetközivé válás. In: J. J. Hesse/N. Johnson (szerk.): Constitutional Policy and Change in Europe, Oxford 371-392.1995.,

a kelet- és közép-európai társadalmak átalakulása a nyugati alkotmányjog átvételével, azaz "az alkotmányos hatások közös európai-atlanti kontextusába való integrálódása"⁵, valamint a gazdasági kapcsolatok szabályozására szolgáló speciális célú társulásból az erősebb politikai és jogi hatáskörökkel is rendelkező Európai Unióvá válás keretében a nemzetállamtól a nemzetek feletti szervek felé történő hatáskör-átruházás fokozódó fejlődése. És amennyiben az új tagok és a jogi és politikai szabályozás bővülése összefonódik e két folyamat között, egyre nagyobb az érdeklődés az európai politika demokratikus önlegitimációjának megerősítése iránt is, szemben a közvetett demokratikus legitimációnak az egyes tagállamok választott kormányain keresztül történő sokféleségével. Ez ma megfelel a demokratikus együttműködés és önrendelkezés általánosan elfogadott normáinak, az Európai Parlament növekvő önbizalmának⁶, valamint az Európai Unióról szóló Maastrichti Szerződés preambulumban kifejezett kötelezettségvállalásnak. Ezen túlmenően az Emberi Jogok Európai Egyezményének (EJEE) átfogó európai alkotmányos struktúrájának részeként az Unió és a tagállamok kötelesek tiszteletben tartani bizonyos, az EJEE-ben meghatározott demokratikus eljárásokat.⁷ Nehéz azonban megmondani, hogy a jövő demokratikus alakítása milyen formát ölt majd, tekintettel arra is, hogy a politikai valóságban ma már minden egyes tagállam más nemzetközi szervezetek zavarba ejtő sokaságának is tagja: "A régi rend aránya már nem érvényes, de az új korszak modellje még csak most jön."⁸

⁵ Peter Häberle maga is az 1989-ben meghirdetett "jogállam világójáról" beszél, in: *Europäische Rechtskultur, Versuch einer Annäherung in zwölf Schritten*, Baden-Baden 1994, 36 és idézet 279, Lásd 33. még: *Der Verfassungsstaat in entwicklungsgeschichtlicher Perspektive*, in: *Festschrift für Klaus Stern*, szerkesztette J. Burmeister, München 1997, 143-144. Továbbá: K. von Beyme: *Intézményi tervezés és a demokráciába való átmenet*, Florence asszony 1996.

⁶ Lásd: Az Európai Parlament v. nyilatkozata az 12.4.1989 "alapvető jogokról és szabadságokról" 17. cikk. repr. in: *Europäische Grundrechte Zeitschrift* 1989, 206. De Vigo és Tsato jelentése az Amszterdami Szerződésről v. repr. 5.11.1997.. in: *Europäische Grundrechte Zeitschrift* Továbbá 1998, 73.: J. A. Frowein: *Die rechtliche Bedeutung des Verfassungsprinzips der parlamentarischen Demokratie für den europäischen Integrationsprozess*, in: *Europarecht* 301ff. 1983,

⁷ EJEE preambulumban, továbbá: Art. 8 Para. cikk. 2, 11 bekezdés és 2 az Art. 3 Kiegészítő jegyzőkönyv No. 1.

⁸ W. Weidenfeld: *Den Wandel möglich machen, Eine Diagnose zur politischen Kultur der Demokratie*, in: ders. (szerk.): *Demokratie am Wendepunkt, Die demokratische Frage als Projekt des 21. Jahrhunderts*, Berlin 1996, 15. A pesszimistább foratókönyvekről lásd többek között: J.-M. Guéhenno: *La fin de la démocratie*, Párizs 1993 és A. Schlesinger Jr.: *Has Democracy a Future?* In: *Foreign Affairs* (51997), 2-12.

E fejlődés növekvő funkcionális interdependenciája szempontjából nemcsak az intézményi rend reformjának⁹ vagy a polgárok aktívabb részvétele új formáinak megerősítésének kérdéseit kell megvitatni, hanem elsősorban a nemzeti alkotmányos kultúrák közösségeinek és különbségeinek közvetítéséről van szó, mivel az Európai Unióban a homogenitás nem vertikális, hanem horizontális alkotmányos homogenitást jelent, amint azt nemcsak az uniós szerződés F. cikke teszi egyértelművé, amely kifejezetten tiszteletben tartja a tagállamok nemzeti identitását. Olyan tisztelet, amely mindig magában foglalja a mindenkori sajátos jogrendeket, mint ennek az identitásnak az elemét.¹⁰ Míg ezt a homogenitást egy olyan szövetségi államban, mint a Német Szövetségi Köztársaság, az állam egészének alkotmánya garantálja, azaz "felülről", addig az Európai Unió mint nem kormányzati társulás homogenitásának "alulról", az adott nemzeti alkotmányokból kell kialakulnia, minden benne rejlő dinamizmus és a közösségi jognak az Európai Bíróság általi továbbfejlesztése ellenére.¹¹ Ezek egyrészt most már az európai alkotmányos fejlődés alapját képezik, másrészt meghatározzák az európai szintű továbbfejlesztés kereteit és korlátait.¹² Az Európai Unió tehát "nem válik el az alkotmányos tagállamoktól olyan mértékben, hogy önálló önkormányzati egységként működjön".

⁹ Vö. többek között: S. Williams: Sovereignty and Accountability in the European Community, in: R. O. Keoshane/S. Hoffmann (szerk.): The New European Community: Decision Making and Institutional Change, Boulder 155-176. Keoshane/S. Hoffmann (szerk.): The New European Community: Decision Making and Institutional Change, Boulder 155-176 1991.,

¹⁰ "Az Unió tiszteletben tartja a tagállamok nemzeti identitását", azzal a feltétellel, hogy "kormányzati rendszereik demokratikus elveken alapulnak" (az Európai Unióról szóló szerződés F. cikkének (1) bekezdése). Vö: M. Stolleis: Der Koloß darf nicht nur marschieren. Aki Európában jogot alkot, annak tekintettel kell lennie a nemzeti hagyományokra. in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* v. 26. 6.1998. Továbbá: R. Grawert: Der Deutschen supranationaler Nationalstaat, in: Offene Staatlichkeit: Festschrift für Ernst-Wolfgang Böckenförde zum Geburtstag 65., szerk. R. Grawert u.a., Berlin 1401995.; M. Heintzen: Gemeineuropäisches Verfassungsrecht in der Europäischen Union, in: *Europarecht* (1997), 6; P. Häberle: Gemeineuropäisches Verfassungsrecht, in: J. Schwarze (szerk.): Verfassungsrecht und Verfassungsgerichtsbarkeit im Zeichen Europas, Baden-Baden 1998, 33-34; A. Bleckmann: Die Wahrung der "nationalen Identität" im Unions-Vertrag, in: *Juristenzeitung* 6 (1997), 265ff.; K. Doehring: Die nationale 'Identität' der Mitgliedstaaten der EU, in: Festschrift für Ulrich Everling, szerk. O. Due u.a., Baden-Baden 1995, 263ff. és M. Hilf: Europäische Union und nationale Identität der Mitgliedstaaten, in: Gedächtnisschrift für Eberhard Grabitz, szerk. A. Randelzhofer, R. Scholz, D. Wilke, München 1995, 157ff.

¹¹ J. Isensee: Vorrang des Europarechts und deutsche Verfassungsvorbehalte - offener Dissens, in: Verfassungsstaatlichkeit: Festschrift für Klaus Stern zum 65. Geburtstag, ed. by J. Burmeister in collaboration with M. Nierhaus et al, München 1249-1250 1997.,

¹² J. Schwarze: Auf dem Wege zu einer europäischen Verfassung - Wechselwirkungen zwischen europäischem und nationalem Verfassungsrecht, in: *Europarecht*, Beiheft (12000), és 927.

Az Európai Unió olyan állandó jogrend lenne, amely a tagállamok részvételétől függetlenül képes lenne saját alkotmányát megalkotni és módosítani".¹³

A nemzeti alkotmányos kultúrákat ma már "sajátos konszolidáció" jellemzi, és önmagukban nem feltétlenül jelentenek "garanciát a demokrácia minden formájának jövőbeli stabilitására vagy életképességére".¹⁴ képviseli. Bár a különböző európai államokban fellelhető általános alkotmányos elvek, mint *egyrészt az emberi jogok*, az alapvető jogok és a demokrácia, másrészt az olyan állami célok, mint a jogállamiság és a jóléti állam, amelyek a sokat hangoztatott "közös szellemi örökség", a¹⁵ "közös európai alkotmányjog" megragadható.¹⁶ kézzelfoghatóvá válnak. Az alkotmányos állam elméleteinek közös gyökerei mellett, amelyek mindenekelőtt a felvilágosodás tanításaiban és a 18. század végi politikai vitákban találhatók meg.¹⁷, pl. Különösen Michael Stolleis mutatott rá ezzel összefüggésben az évszázadok során kialakult jogi kultúra közös alapjaira: "Mindazok az alakzatok, amelyekkel a nyugat-európai jogrendszerek ma működnek - a többségi elv, a parlamenti eljárás, az az alap gondolat, hogy az érintetteknek is dönteniük kell egy ügyben, a népszuverenitás, a jog fogalma, az uralom alkotmány általi szabályozása, a hatalommegosztás, az igazságszolgáltatás függetlensége - mind középkori és kora újkori gyökerűek, és európai közös tulajdon."¹⁸ Továbbá, ha megnézzük az eszmei hasonlóságokat "a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartása, valamint a jogállamiság elvei iránt",

¹³ M. F. Commichau: Nationales Verfassungsrecht und europäische Gemeinschaftsverfassung, 2. kiadás. Baden-Baden 1998,45.

¹⁴ P.C. Schmitter: Az autokráciától a demokráciáig, in: *Nemzetközi politika* (61995), 48.

¹⁵ R. Herzog: An der Kathedrale Europa muss unablässig gebaut werden, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* v. 8.11.1996.

¹⁶ P. Häberle: Gemeineuropäisches Verfassungsrecht und "Verfassung" der EG, in: J. Schwarze (szerk.): Verfassungsrecht und im Zeichen Verfassungsgerichtsbarkeit Europas, Baden-Baden 1998, 11-44. Vö. még ders.: Europaprogramme neuerer Verfassungen und Verfassungsentwürfe: der Ausbau von nationalem "Europaverfassungsrecht", in: Festschrift für Ulrich Everling, ed. by O. Due u.a., Baden-Baden 1995, 355-378 és K. Hesse: Perspektiven der deutschen und europäischen Verfassungsgerichtsbarkeit, in: J. Schwarze (szerk.): Verfassungsrecht und Verfassungsgerichtsbarkeit im Zeichen Europas, Baden-Baden. 180.

¹⁷ Th. Würtenberger: Staatsverfassung an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert, in: *Der Staat*, Beiheft 10 (1993): Wendemarken in der deutschen Verfassungsgeschichte, 85ff.

¹⁸ M. Stolleis: Vom Monstrum lernen, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* v. v. vö25.7.1992.: A. Kimmel: Alkotmányos keret: Grundrechte, Staatszielbestimmungen und Verfassungsstrukturen, in: Die EU-Staaten im Vergleich: Strukturen, Prozesse, Politikinhalt, ed. by O. W. Gabriel and F. Brettschneider, rev2.. and erw. ed. Opladen 1994,48.

ahogyan azokat az uniós szerződés preambulumban vagy más szerződéses szövegekben ünnepélyesen kifejezik, valóban levonható az a következtetés, hogy a homogén értékek szükséges mértékét már régen elérték. *Másrészt* azonban az egyes tagállamok modern jogi hagyományai a történelmi fejlődés és a politikai alkotmány függvényében nagyon különböző formákat öltöttek: "Ha minden liberális demokratikus államnak el kell ismernie bizonyos elveket, mint például a szólásszabadság, a vallásszabadság, a többségi uralom stb., akkor ezen elvek értelmezésének sokféle módja és a gyakorlat sokféle formája létezik a liberális demokratikus államok között ...". [társadalomban van egy ésszerű eltérési tartomány azzal kapcsolatban, hogy mit követelnek meg a demokratikus igazságosság elvei, és hogy ezen a tartományon belül a különböző államok szabadon alkalmazhatnak különböző intézményi berendezkedéseket. ¹⁹ A jogrendszerek kialakulása és értelmezése éppen *"etikai szempontból* is összességében *megpecsételődik, mert* ugyanazon alkotmányos elvek univerzalista tartalmát másként értelmezik, mégpedig egy nemzeti történelem tapasztalatainak összefüggésében és a történelmileg érvényesülő hagyomány, kultúra és életmód fényében.²⁰ Ezek a különböző történelmi tapasztalatok, amelyek nélkül egy konkrét politikai közösség alkotmánya normáinak sajátos jellege nem érthető meg, úgynevezett "alkotmányos elveket" alkotnak.

¹⁹ J. Carens/M. Williams: *The Rights of Islamic Minorities in Liberal Democracies*, kiadatlan konferenciadokumentum, Vö14.. még: A. Kimmel: Introduction, in: *Die Verfassungen der EG-Mitgliedstaaten*, szerk.4. München X1996., és R. Dahl: *Democracy and Its Critics*, New Haven/London 1989, 191-192. Például Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában, amelyek Németországhoz hasonlóan tekintélyelvű vagy totalitárius struktúrákkal rendelkeznek Európában, hasonló alkotmányos korlátozások vannak a fasiszta ideológiára hivatkozó pártok befogadásával kapcsolatban (La Costituzione della Repubblica Italiana, Art. XII, 1. bekezdés; Constitución de España, 6. cikk; Constituição da Republica Portuguesa, 46. cikk, 4. bekezdés). Lásd még: G. H. Fox/G. Nolte: Intolerant Democracies, in: *Harvard International Law Journal* 1995, 21ff. és P. Häberle: Verfassungsrechtliche Ewigkeitsklauseln als verfassungsstaatlichen Identitätsgarantien, in: Y. Hangartner/St. Trechsel (szerk.): *Völkerrecht im Dienste des Menschen*, FS Hans Haug, Bern/Stuttgart 81-108.1986,

²⁰ J. Habermas: Inklusion - Einbeziehen oder Einschließen? Zum Verhältnis von Nation, Rechtsstaat und Demokratie, in: *Die Einbeziehung des Anderen*, Frankfurt/M.1996, 173. Továbbá: Ders.: Anerkennungskämpfe im demokratischen Rechtsstaat, in: C. Taylor: *Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung*, Frankfurt/M. 164ff1993.,; P. Häberle: Gemeineuropäisches Verfassungsrecht und "Verfassung" der EG, in: J. Schwarze (szerk.): *Verfassungsrecht und Verfassungsgerichtsbarkeit im Zeichen Europas*, Baden-Baden 271998.,; E. Denninger: Sicherheit/Vielheit/Solidarität: Ethisierung der Verfassung? In: U. K. Preuß (szerk.): *Az alkotmány fogalmáról, The Order of the Political*, Frankfurt/M. 1994; B. de Witte: Community Law and National Constitutional Values, in: *Legal Issues of European Integration* 2 (1991), 7; M. Schäfer: Memory in the Construction of Constitutions, in: *Ratio Juris, International Journal of Jurisprudence and Philosophy of Law*; valamint 2001ders: Die Rationalität von Demokratie, Liberalismus und Republikanismus. Gondolatok az alaptörvény normatív szerepéről a legújabb politikai filozófiai viták tükrében. A Nemzetközi Jogfilozófiai és Társadalomfilozófiai Társaság 18. világtalálkozójára készült előadás La Plata en Buenos Airesben. 1997.

A háttérnormák országoként eltérőek; a vonatkozó elvek a nemzet jogi kultúrájában uralkodó feltételezéseknek megfelelően merőben eltérnek egymástól".²¹

Éppen az egyes állami alkotmányos alapelvek és állami objektív rendelkezések történelmileg meghatározott sajátosságai és értelmezései azok, amelyek a nyugati demokráciák eltérő kulturális alapjait, és így az alapjogok és a demokrácia értelmezésének különbségeit is feltárják.²² A föderalizmus, az állam népe és az állampolgárság, különösen az alapjogok - amelyeket a 18. század vége óta az európai alkotmányos hagyományban a politikai alkotmányosság par excellence vezérgondolatának tekintenek - értelmezésének olykor nyilvánvaló különbségei mellett nem elhanyagolható különbségek vannak a nemzeti értelmezésükben.²³ bármennyire is egyetemes emberi jogoknak vallják magukat. Az alapvető jogok ugyanis két szempontból különböznek az emberi jogoktól: egyrészt a pozitívizált jogrend konkretizált elemei, és így a politikai, társadalmi és gazdasági valóság részei, amely állandóan a jogi gondolat ellenőrzése alatt áll; másrészt érvényességük a szabályozás címzettjeinek azon körére korlátozódik, amelyre a jogrend is kiterjed.²⁴ Rangjuk értelmezése, védelmük és érvényesítésük, valamint feladataik és funkcióik ezért nem könnyen összehasonlíthatóak; más szóval a hagyományos védelmi funkció mellett a közjó részletesebb szerkezetét és kontúrját, valamint anyagi megvalósításának kompetenciáit és eljárásait is meghatározzák.²⁵

²¹ C. R. Sunstein: *After the Rights Revolution*, Cambridge/Mass./London 1990, 160. Vö: M. Schäfer: *Memory in the Construction of Constitutions*, in: *Ratio Juris, International Journal of Jurisprudence and Philosophy of Law* 2001; R. Bäuml: *Staat, Recht und Geschichte. Eine Studie zum Wesen des geschichtlichen Rechts, entwickelt an den Grundproblemen von Verfassung und Verwaltung*, Zürich 1961, 7ff. és K. Hesse: *Verfassung und Verfassungsrecht*, in: *Handbuch des Verfassungsrechts*, 1. kötet, szerkesztette: E. Benda/W. Maihofer, H.-J. Vogel, Berlin/New York 1995, 3-4.

²² Lásd még: R. Bieber: *Demokratie und Entscheidungsfähigkeit in der künftigen Europäischen Union*, in: *Systemwandel in Europa - Demokratie, Subsidiarität, Differenzierung*, szerkesztette: R. Bieber, C. Giering et al. 11.

²³ Vö: K. Hesse: *Bedeutung der Grundrechte*, in: *Handbuch des Verfassungsrechts*, vol. 1, szerkesztette: E. Benda/W. Maihofer, H.-J. Vogel, Berlin/New York 1995, 129.

²⁴ K. Dicke: *Emberi jogok és európai integráció*, Kehl am Rhein/Straßburg 4.

²⁵ H.-D. Horn: *Staat und Gesellschaft in der Verwaltung des Pluralismus*, in: *Die Verwaltung* (41993), 549.

Ha ezeket a különbségeket nem lehet minden további nélkül homogenizálni, akkor ugyanakkor²⁶Ugyanakkor azonban az alapjogok, mint az európai alkotmányos elvek alapstruktúrájának részei, jelentős jelentőséggel bírnak az Európai Unió legitimitásából. Az európai civil társadalom garanciájaként az alapvető jogok a tagállamok önképének lényeges elemei. Az Art. Az Európai Unióról 2szóló szerződés F. cikkének (1) bekezdése szerint az Európai Unió "tiszteltben tartja a Szerződésekben foglalt alapvető jogokat.

Az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én aláírt európai egyezmény, valamint a tagállamok közös alkotmányos hagyományából következően, mint a közösségi jog általános elvei". Mivel azonban ez a cikk csak az alapvonalakról szóló egyetértési nyilatkozat, az alapvető jogok rangjával, védelmével és érvényesítésével, valamint a Németországban és Hollandiában érvényesülő feladatokkal és funkciókkal kapcsolatban felmerülő különbségekkel és hasonlóságokkal kell majd foglalkozni.

A téma feltárása érdekében először a civil társadalom fogalmát fogalmazom meg a jogállamiság eszméjéhez való viszonyát illetően, a jelenlegi filozófiai elméletek elemzése alapján (második rész), majd a teljesség igénye nélkül felvázolom a modern alkotmány fogalmát és annak civil társadalmi vonatkozásait (harmadik rész). Végezetül összehasonlítom a fenti megfontolásokból származó elképzeléseket a német és a holland elképzelésekkel.²⁷egyrészt a demokrácia elvének különböző követelményei nemzetek feletti szinten, *másrészt* az integrációs erők és az ezzel együtt járó "azonosulási formációk" megfelelő felfogása.²⁸ és az "azonosítási formációk"²⁹, és végül *harmadszor*, az elv különböző jelentőségét *a*

²⁶ Ebben az összefüggésben érdemes megemlíteni, hogy a feltételezett nyugati alkotmányos konszenzus által elfedett különbségek különösen akkor váltak láthatóvá, amikor ezt az alkotmányos rendet megpróbálták átültetni az átalakuló kelet- és közép-európai társadalmakra. Vö: E. Richter: Die Polarisierung von politischer und ökonomischer Integration, Transformationsprozesse in Ost- und Westeuropa, in: J. Gebhardt/R. Schmalz-Bruns (szerk.): Demokratie, Verfassung und Nation, Die politische Integration moderner Gesellschaften, Baden-Baden 288-300/1994.,

²⁷ Ez a monográfia a "Civil társadalmak összehasonlítása: Németország és Hollandia 1850-2000" című projektből született, amelyben a "Jog és politika" terület alprojektvezetőjeként dolgoztam.

²⁸ U. R. Haltern: Integration als Mythos, Zur Überforderung des Bundesverfassungsgerichts, *Harvard Jean Monnet Working Paper Series* (1996)4. Továbbá: B. Peters: Die Integration moderner Gesellschaften, Frankfurt/M. 1993.

²⁹ M.R. Lepsius: Kialakul-e kulturális identitás az Európai Unióban? In: *Blätter für deutsche und internationale Politik* 8 (1997), 952. Lásd még: M. Herdegen: Die Belastbarkeit des Verfassungsgefüges auf dem Weg zur Europäischen Union, in: *Europäische Grundrechte Zeitschrift* 592ff/1992.,

alkotmányos joghatóság és az "értékalapú" vagy "védelmi alapú" demokrácia közötti különbséget a nemzeti alkotmányjog szemszögéből tárgyaljuk. Amint az mindkét álláspontból kitűnik, az Európai Unió feladatainak és hatásköreinek kiterjesztésére vonatkozó, részben igen eltérő kritériumok vezethetők le az alapjogokról és a demokráciáról alkotott nemzeti felfogásból az európai demokratikus deficitről³⁰ szóló vitára, amely mindenekelőtt a Maastrichti Szerződés óta uralja az Európáról szóló vitát. A nemzeti alkotmányjog és az európai jog megfelelő elosztásának kérdésével az Európai Unió mindkét tagállama szembesül azzal a többszörös és alapvető problémával is, hogy milyen legyen a jövőbeli európai civil társadalom (negyedik rész).

³⁰ Amit Karl Kaiser már korán problémaként határozott meg, in: *Transnational Relations as a Threat to the Democratic Process*, in: R. O. Keohane/J. S. Nye (szerk.): *Transnational Relations and World Politics*, Cambridge MA 1971, 356-370.

2. A civil társadalom fogalmáról szóló koncepcionális viták

A societas civilis, polgári társadalom vezérfogalma, amelyet eredetileg Arisztotelész *politike koinonia* kifejezésének latin fordításaként (például Aquinói Tamásnál) úgy határoztak meg, mint "szabad és egyenlő polgárok nyilvános etikai-politikai közösségét egy jogilag meghatározott uralmi rendszerben".³¹ A civil társadalom fogalma, amelyet Arisztotelész úgy definiált, mint "szabad és egyenlő állampolgárok nyilvános etikai-politikai közösségét, amely jogilag meghatározott szabályrendszerben él", ma a normatív és fogalmi dimenziók között mozog, amelyek kevésbé egyértelműek, mint azok a politikai indítékok, amelyek hozzájárultak a fogalom reneszánszához.³² A civil társadalom fogalmát - nem teljesen joggal - egy pudinghoz hasonlították, amelyet nem lehet a falhoz szögezni.³³ Ha az alkotmány fogalmának fellendülése együtt járt a kelet- és közép-európai társadalmak demokratikus átalakulásával, akkor a civil társadalom fogalmának fellendülése is mindenekelőtt annak az átfogó és végül sikeres kritikának köszönhető, amelyet a kelet- és közép-európai társadalmak disszidensei gyakoroltak a szovjet típusú totalitárius állam- és hatalmi apparátussal szemben. A civil társadalom kifejezés itt egy olyan társadalmi-politikai fogalomra utalt, amely kezdetben az állammal szembeni egyértelmű ellenfogalomként tekintett magára, amennyiben "az állam előtti, civil intézmények és szervezetek összességét jelentette, amelyek az állam polgárainak a pártbürokrácia diktatúrájával szembeni ellenállásának előfeltételét képezhetik".³⁴ És a

³¹ J. L. Cohen/A. Arato: Civil társadalom és politikai elmélet, Massachusetts 84.

³² Eközben a civil társadalom fogalmát a politikai pártok is felhasználják egy új politikai identitás megteremtésére. Ennek során feltűnő, hogy Németországban az új pedagógiai javaslatok túlbujánzásában megduplázódik a felülről ráerőltetett kifejezés: "civil társadalom". Vö. a német szociáldemokrata oldalról az "új központról szóló diskurzus" és a "Schröder-Blair-papír" után: G. Schröder: Die zivile Bürgergesellschaft, Anregungen zu einer Neubestimmung der Aufgaben von Staat und Gesellschaft. In: *Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte* (42000), 200ff. és a konzervatív oldalról Ausztriában: A. Khol: Durchbruch zur Bürgergesellschaft, Ein Manifest, Bécs A civil társadalom kifejezés 1999. használata nélkül Willy Brandt, a Német Szövetségi Köztársaság első szociáldemokrata kancellárja már 1969-ben, kormánynyilatkozata alkalmával követelte: "Több demokráciát akarunk merészelnünk.... Az együttdöntés, a társfelelősségvállalás társadalmunk különböző területein az elkövetkező évek mozgatórugója lesz... demokratikus társadalmat akarunk, amelyhez mindenkinek hozzá kell járulnia gondolataival a kibővített társfelelősség és együttdöntés jegyében... nem vagyunk a demokráciánk végén, csak most kezdjük." (forrás: Német Bundestag, sztenográfiai jelentés, 5. ülésnap, 1969.10.28.).

³³ M. Brumlik: Mit jelent a "civil társadalom" - próbáljuk a pudingot a falhoz szögezni, in: *Blätter für deutsche und internationale Politik* (81991), 987-993.

³⁴ A. Honneth: Fragen der Zivilgesellschaft, in: ders.: Desintegration, Bruchstücke einer soziologischen Zeitdiagnose, Frankfurt/M. 1994, 80. Továbbá: Ch. Taylor: Die Beschwörung der Civil Society, in: K. Michalski (szerk.): Europa und die Civil Society, Castelgandolfo-Gespräche.

Nyugaton a politikai indítékokat ebben az időben már nem lehetett az Új Baloldal történelemfilozófiáján alapuló, illuzórikus forradalmi elképzeléseire redukálni.³⁵ Hanem a "politika polgári-társadalmi megújulásának" reformatori formulájához.³⁶ Ez a törekvés sajátos módon megfelel a politikai filozófiában és a politikai elméletben az 1980-as évek eleje óta a parlamenti demokrácia normatív alapjainak tisztázására irányuló erőfeszítéseknek, valamint a politikai liberalizmus eszméjének újbóli megalapozásáról szóló, kezdetben csak az Egyesült Államokban folytatott vitának. A radikális demokratikus hagyományokat követve, egyrészt a megújult "politikai republikanizmus", másrészt a "diskurzuselmélet" vagy a "deliberatív demokrácia" elméleteinek fogalmi szembenállása - mindkettő a politika liberális és képviselői felfogásától megkülönböztetve - két olyan törekvést jelölt ki, amelyek közös célja, hogy a közvetlen demokrácia új formáin keresztül nagyobb szerepet adjanak a polgárok aktív részvételének.

Azok a különbségek, amelyek az alapvető jogok legitimációjának kérdésében a politikai liberalizmust érő minden közös kritika ellenére³⁷ és az egyes értékorientációk feltételezett hiányosságaira való utalásokban.³⁸ a kettő között

1989, Stuttgart 1991, 52ff. Lásd még Konrad György (in: *Antipolitik, Mitteleuropäische Meditationen*, Frankfurt/M. 1985), aki könyvében arra szólította fel a disszidenseket, hogy utasítsák el a hatalom átvételének államközpontú gondolatát, és helyette a politikai energiát a független egyesületek különböző hálózataiba engedjék áramolni. Az egyes országok - különösen Lengyelország, Magyarország és Csehország - eltérő "polgári hagyományairól", amelyekre építeni tudtak, lásd: L. Diamond: *Toward Democratic Consolidation (Rethinking Civil Society)*, in: *Journal of Democracy* (31994), 14ff.

³⁵ H. Dubiel: *Metamorphosen der Zivilgesellschaft I*, in: ders.: *Ungewißheit und Politik*, Frankfurt/M. 1994, 68.

³⁶ R. Schmalz-Bruns: *Reflexive Demokratie, Die demokratische Transformation demokratischer Politik*. Baden-Baden 1995. Vö. még J. Kocka: *Civil társadalom és a politika szerepe, Tézisek és kérdések*. Bevezető megjegyzések a 2000. június 2-3-án Berlinben, a "Modern kormányzás a XXI. században" című kormányközi konferenciát előkészítő szakértői konferencia 1. ülészakájához, 6.2000, Ms. v. 13. 5.

³⁷ J. Habermas: *A demokrácia három normatív modellje: A deliberatív politika fogalmáról*, in: H. Münkler (szerk.): *A szabadság esélyei, A demokrácia alapproblémái*, München. 1992, 12.

³⁸ Ez mindenekelőtt a republikanizmusnak a politikai liberalizmussal szembeni kritikájára vonatkozik, ami az egyéni jogok elsőbbségét illeti a jóról alkotott közösségi elképzelésekkel szemben. Hogy a liberális alkotmányos hagyományban az egyén és a közösség nem ellentétet képvisel, hanem éppen ellenkezőleg, az egyén szabadságának esélyei megkövetelik a politikai közösség bizonyos alapértékeket tartalmazó felfogását, és hogy ezek az alapértékek a politikai liberalizmusban csak másként indokoltak, arról itt nem lehet bővebben beszélni. Szeretnék itt utalni a következőkben tett észrevételeimre: M. Schäfer: *Memory in the Construction of Constitutions*, in: *Ratio Juris*, 2001. *International Journal of Jurisprudence and Philosophy of Law*.

modellek a demokratikus nyilvánosság elvének eltérő normatív igazolásából adódnak, ami következképpen az állam és a jog szerepének értelmezésére is hatással van.³⁹ Ahelyett, hogy⁴⁰ "a demokratikus folyamat szerepét lényegében az egymással versengő vezetői csoportok közötti népszavazási választásra redukálnánk", először az állam polgárainak részvételi aktivitását kell hosszú távon biztosítani a demokratikus nyilvánosság legkülönbözőbb formáin keresztül, és a politikai döntések forrásaként kell értelmezni.⁴¹ Míg a politikai republikanizmus elsősorban az aktív állampolgárság arisztotelészi modellje felé orientálódik, addig a diskurzuselmélet vagy a deliberatív demokrácia képviselői ragaszkodnak ahhoz, hogy a demokratikus akaratformálás folyamatának megerősítéséhez nemcsak az aktív állampolgárok erényei szükségesek, hanem a demokratikus folyamat intézményes biztosítása érdekében eljárási óvintézkedések is.

Mindenekelőtt a demokráciával kapcsolatos alapjogok, amelyek az aktív kommunikációra (vélemény-, sajtó- és műsorszabadság), a szervezkedésre (egyesületi és koalíciós szabadság), valamint a szervezett államhatalom befolyásolására (petíciós szabadság, a pártalakítás szabadsága és a politikai akaratformálásban való részvétel szabadsága) vonatkoznak, olyan funkcionális alapnak tekinthetők, amelyek révén kezdetleges formában lehetséges valamiféle autonóm társadalmi önkoordináció.⁴² Az alapvető jogok egységesítik azon polgárok jogállását, akik nem kívánnak

Grundgesetz, in: *Archiv des öffentlichen Rechts* (3,1998), 337-374 és hasonlóan már P. Häberle: Die Wesensgehaltgarantie des Art. 19 Abs. GG2, Karlsruhe 56-57/1962, és 94.

³⁹ A. Honneth: A demokrácia mint reflexív együttműködés. John Dewey és a jelen demokráciaelmélete. In: *Das Recht der Republik*, szerkesztette H. Brunkhorst és P. Niesen, Frankfurt/M. 1999,

39. Vö. a nyilvánosság normatív felfogásáról: B. Peters: Der Sinn von Öffentlichkeit, in: *Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen*, szerk. F. Neidhardt, Opladen 42ff.1994,

⁴⁰ J. Habermas: Faktizität und Geltung, Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats, Frankfurt/M. 1992, 402.

⁴¹ J. Habermas.: Zivilgesellschaft oder politische Öffentlichkeit, in: ders.: *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Frankfurt/M. 1990, 45ff.

⁴² U. K. Preuß: Revolution, Fortschritt und Verfassung, Zu einem neuen Verfassungsverständnis, Berlin 1990, 157; P. Häberle: Die Wesensgehaltgarantie des Art. 19 Abs. 2 Grundgesetz, Karlsruhe 17/1962.; H.-P. Schneider: Eigenart und Funktionen der Grundrechte im demokratischen Verfassungsstaat, in: J. Perels (szerk.): *Grundrechte als Fundament der Demokratie*, Frankfurt/M. 11ff/1979.,; G.F. Schuppert: Grundrechte und Demokratie, in: *Europäische Grundrechte Zeitschrift* 1985, 527ff. és BVerfGE 7, 198 (208); 12, 113 (125). Kritikusan azonban E.-W. Böckenförde: Grundrechtstheorie und Grundrechtsinterpretation, in: ders.: *Staat, Verfassung, Demokratie. Studien zur Verfassungstheorie und zum Verfassungsrecht*, Frankfurt/M. 1992, 133ff. Szociológiai szempontból lásd mindenekelőtt: B. Peters: Der Sinn von Öffentlichkeit, in: *Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen*, ed. by F. Neidhardt, Opladen. 49.

⁴³ Az alapjogok tehát nemcsak védelmi funkciót töltenek be, hanem "a civil társadalom szempontjából különösen fontos kommunikációs feladatot"⁴⁴ is, nevezetesen a demokratikus közösség szabad és nyilvános vitafolyamatának, vélemény- és akaratképzésének nélkülözhetetlen elemeiként. Az alapjogok azonban csak akkor tekinthetők a működő demokratikus nyilvánosság létezésének és fejlődésének intézményes garanciáinak, ha azokat a társadalmi valóságban az alapjogokra jogosultak sokasága ténylegesen használja is. Egy alkotmány az alapvető jogokkal együtt abból él, hogy elfogadják és cselekszenek vele; és ez minden polgárra vonatkozik. Ez az a pont, ahol - ahogy Peter Häberle fogalmazott - "az alapjogok intézményes felfogása találkozik az alapjogok szabályjellegének posztulátumával".⁴⁵ A demokrácia és a jogállamiság, amelyeket gyakran feszültségben, ha nem is ellentétben állónak tekintünk, így gyümölcsöző kapcsolatba kerül egymással.

A republikánus álláspont képviselői, mint Charles Taylor, Michael Sandel vagy Benjamin Barber, ezzel szemben szinte kizárólag arra összpontosítanak, hogy a politikai közösségnek olyan értékeket és erényeket kell megtestesítenie, amelyekkel a demokratikus társadalom polgárai azonosulnak. Így a politikai republikanizmus hagyományában a fő feltételezés egy szolidáris polgárságról szól, amely a kommunikatív tanácskozás és tárgyalás folyamatai révén elvileg képes átfogó társadalmi, sőt kvázi alkotmány nélküli önszerveződésre. Ennek megfelelően érvelésük szerint a demokráciának a szolidaritásból kell élnie, amelyet a politikai liberalizmus koncepcionálisan negligál, és amely így a polgárok egyre fokozódó individualizálódását és atomizálódását ösztönzi.⁴⁶ Azzal vádolják a politikai liberalizmus jogi koncepcióját, hogy deformálja a társadalmi viszonyokat és aláássa a politikai diskurzust; a liberális jogban csupán az egyenlősítés eszközét látják.

⁴³ K. Hesse: Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 16. Auflage, Heidelberg 1988, 21.

⁴⁴ G. Luf: A civil társadalom és az állami jogmonopólium, MS. Bécs 2000, 8.

⁴⁵ P. Häberle: Die Wesensgehaltgarantie des Art. 19 Abs. GG2, Karlsruhe 44-48/1962,.

⁴⁶ U.v.a.: M. J. Sandel: Liberalism and the Limits of Justice, Cambridge 1982 és Ch. Taylor: Atomismus, in: B. van der Brink/W. van Reijen (szerk.): Bürgergesellschaft, Recht und Demokratie, Frankfurt/M. 73ff.1995,

az univerzalista elveken alapuló jogállamiság. A republikánus álláspont számos képviselője ezért azt is kétségbe vonja, hogy a rawlsi eredetű átfogó konszenzus⁴⁷ vagy az eljárási jellegű alkotmányos patriotizmus gyéren megfogalmazott fogalmai elég erősek lennének a demokratikus társadalomhoz szükséges normatív azonosulás biztosításához.

Taylor és Sandel szerint tehát egy politikai közösség "ethosza" nem a közösség intézményi struktúráján vagy a politikai nyilvánosságot biztosító eljárási szabályokon alapul, hanem alapvetően egy olyan hagyományon, amely a politikai és jogi közösségek előtti közösségein vagy egy "kollektív identitáson" alapul, amelynek a "jó élet közös értelmén" kell alapulnia.⁴⁸ A hazaszeretetet mint "egy történelmi közösséggel való, bizonyos értékeken alapuló közös azonosulás".⁴⁹ amelynek azonban nem feltétlenül kell együtt járnia a nemzeti orientációval.⁵⁰ ezért többről van szó, mint "konvergáló erkölcsi elvekről". Sokkal inkább egy "bizonyos történelmi közösséghez való hűség megőrzése.... közös célnak kell lennie, és ez több, mint az igazságosság elveiről való konszenzus". A hazafiság tehát más szavakkal "a konvergens értékeken túl a partikuláris szeretetét követeli".⁵¹ Ez a "partikuláris szeretet", amelynek a polgároknak egy adott történelmi rendhez, annak értékeihez és erényeihez való erős kötődésében kellene megnyilvánulnia - ez a lényegi homogenitás követelménye, amelyre Taylor szerint a politikai liberalizmus nem alakít ki megértést -, ezért a politikai rendszer stabilitásának elengedhetetlen előfeltétele lenne.

⁴⁷ Az "ésszerű átfedő konszenzus" kifejezés alatt (J. Rawls: *Political Liberalism*, New York 1993, 40ff.) Rawls azt az álláspontot fogalmazza meg, hogy a legkisebb közös nevezőnek, amelyben a modern államok polgárai egyetértenek, erkölcsi és racionális elveken kell alapulnia. Rawls számára a személy szabadsága és egyenlősége, valamint a társadalom mint a tisztességes együttműködés rendszere "alkotmányos alapelvek", amelyek elismerése egy demokratikus állam minden polgárától megkövetelhető.

⁴⁸ Ch. Taylor: Hegel kétértelmű öröksége a modern liberalizmus számára, in: D. Cornell u.o.: *Hegel's Ambiguous Legacy for Modern Liberalism*. (szerk.): *Hegel and Legal Theory*, New York/London 1991, 64ff; Ders.: What is Liberalism? In: *Universitas* 619 (1998), 11 és M. J. Sandel: *Liberalism or Republicanism: On the Necessity of Civic Virtue*, Bécs. 1994,56.

⁴⁹ Ch. Taylor: Aneinander vorbei: Die Debatte zwischen Liberalismus und Kommunitarismus, in: A. Honneth (szerk.): *Kommunitarismus, Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften*, Frankfurt/New York. 1992,125.

⁵⁰ Ch. Taylor: Mennyi közösségre van szüksége a demokráciának? In: *Transit, Europäische Revue* (51992/1993), 14ff. és ders.: Aneinander vorbei: Die Debatte zwischen Liberalismus und Kommunitarismus, in: A. Honneth (szerk.): *Kommunitarismus, Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften*, Frankfurt/New York 1993, 121 jegyzet 14. o.

⁵¹ Ch. Taylor: Aneinander vorbei: Die Debatte zwischen Liberalismus und Kommunitarismus, in: A. Honneth (szerk.): *Kommunitarismus, Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften*, Frankfurt/New York. 1992,123.

a demokratikus közösségben való részvétel állampolgári formáit: "A sikeres részvételi modell feltétele a közösség sorsával való erős azonosulás."⁵² És Taylorhoz és Sandelhez⁵³ hasonlóan végül Benjamin Barber is abból indul ki, hogy a történelmi közösséggel való azonosulást és az abban való részvételt kell a demokratikus társadalmak stabilitásának elsődleges alapjának tekinteni: "Hűség, testvériség, hazafiság, kötődés, hagyomány, kölcsönös ragaszkodás és közös hit nélkül a részvételi demokrácia durva proceduralizmusra redukálódik."⁵⁴ Egy demokratikus közösségnek elkerülhetetlenül meg kell teremtenie a múltját, nem kevésbé, mint a jövőjét, és az igazságosság, amellyel ezt teszi, politikai ítélőképességének egyik fokmérője lesz. Sőt, azáltal, hogy egy közösség szavakban és maximákban folyamatosan újra és újra megragadja saját múltját, bizonyítja autonómiáját és politikai erejét."⁵⁵

Végül azonban éppen Michael Walzer az, aki közvetítő pozíciót foglal el a vitában, amennyiben írásaiban nemcsak a liberális gondolkodásban rejlő "közösségvesztés" ellen lép fel, hanem a rousseau-i típusú empatikus, szerinte az élettől elidegenedett republikanizmus ellen is.⁵⁶ Hanem a rousseau-i típusú empatikus republikanizmus ellen is, amely az ő szemében életidegen, és amely a liberális társadalom széttöredezettségének ellenszereként kizárólag az aktív polgári erények átformálásának szentelte magát.⁵⁷ Így Walzer nagymértékben megközelíti azt az eljárási tézist, hogy a

⁵² Ch. Taylor: *Alternative Futures: Legitimacy, Identity and Alienation in Late Twentieth Century Canada*, in: A. Cairns/C. Williams (szerk.): *Alkotmányosság, állampolgárság és társadalom Kanadában*, Toronto. 1985, 213.

⁵³ Sandel hasonló feltételeket lát szükségesnek, amikor arra a kérdésre, hogy mik a "polgári erények", a "procedurális liberalizmussal" állítólag ellentétes válasza jut: "A köztársasági hagyomány hangsúlyozza... az összetartozás érzése, a közösséggel való azonosulás érzése, amelynek sorsa a tét. A polgári erények jellemzően magukban foglalják az összetartozás érzését, amely az embereket az egyéni érdekek kizárólagos szem előtt tartásától a közjó felé orientálja." (in: *The Constitution of the Procedural Republic: Liberal Rights and Civic Virtues*, in: *Fordham Law Review* 1 [1997], 3). Továbbá: "A politikai közösség azoktól a narratíváktól függ, amelyek segítségével az emberek értelmezik állapotukat és értelmezik a közös életet, amelyen osztoznak; a politikai tanácskozás a legjobb esetben nemcsak a versengő politikákról szól, hanem a közösség jellegének, céljainak és céljainak versengő értelmezéseiről is." (in *Democracy's Discontent, America in Search of a Public Philosophy*, Cambridge/London 3501996,).

⁵⁴ B. Barber: *Strong Democracy, Participatory Politics for a New Age* (Erős demokrácia, részvételi politika egy új korban), Berkeley 242.

⁵⁵ B. Barber: *Strong Democracy, Participatory Politics for a New Age* (Erős demokrácia, részvételi politika egy új korban), Berkeley 195.

⁵⁶ M. Walzer: *Die kommunitaristische Kritik am Liberalismus*, in: A. Honneth (szerk.): *Kommunitarismus, Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften*, Frankfurt/New York. 1993, 180.

⁵⁷ M. Walzer: *Zivile Gesellschaft und amerikanische Demokratie*, Berlin 1992, 68ff. és ders.: *Was heißt zivile Gesellschaft?*, In: B. van der Brink/W. van Reijen (eds.): *Bürgergesellschaft, Recht*

Az önszerveződő civil társadalom stabilitásához szükség van a jogállami civil államra mint politikai cselekvési instanciára; a civil társadalom és a jogállamiság tehát szorosan függenek egymástól: "Csak egy demokratikus állam képes demokratikus civil társadalmat létrehozni, csak egy demokratikus civil társadalom képes fenntartani egy demokratikus államot. A polgárok egymás közötti civilizált interakcióját, amely lehetővé teszi a demokratikus politikát, csak az egyesületek hálózataiban lehet megtanulni. A hálózatokat támogató, megközelítőleg egyenlő és szétszórt képességeket a demokrata államnak kell támogatnia."⁵⁸

A proceduralista és deliberatív nézet szerint viszont az alkotmányos rend és a "civil társadalmi kommunikációs gyakorlat" kialakulása között kezdettől fogva egyértelmű kapcsolat áll fenn.⁵⁹ a polgárokról: "[A] demokratikus nyilvánosság és a civil társadalom csak akkor lehetséges, ha a demokratikus jogállam keretei *közé illeszkedik*, amely minden résztvevőnek garantálja... egyenlő alapvető szabadságjogok. A deliberatív demokrácia alapja a politikai liberalizmus. "⁶⁰ A proceduralista és deliberatív elmélet hívei számára a jogállami intézmények is elegendőek.

und Demokratie, Frankfurt/M. 1995, 46ff. A republikánus gondolkodás empatikus aspektusának hosszú hagyománya van. Megtalálható például Johann Baptist Geichnek, a Frank Köztársaság támogatójának dicséretében: "Minden, ami szép és jó, csak szabad talajon virágzik. Az ész törvénye által vezérelt szabadság szépséget és erényt szül, és ebben rejlik az emberi boldogság magja. Éljenek az ilyen közös érdekek által egyesített nemzetek, ahol mindenki egyért és egy mindenkiért figyel, ahol egyedül az értelem adja a törvényeket! Az emberiség csak itt érheti el célját a tökéletességen keresztül a végtelenbe; csak itt van az embernek eredeti méltósága, igazi emberi értéke" (Republikanismus und Kulturfortschritt [1795], in: J. Gaber [szerk.]: Revolutionäre Vernunft, Texte zur jakobinischen und liberalen Revolutionsrezeption in Deutschland 1789-1810, Kronberg/Ts. 1974, 149ff.).

⁵⁸ M. Walzer: Was heißt zivile Gesellschaft, in: ders.: Zivile Gesellschaft und amerikanische Demokratie, Berlin 1996, 64ff. Továbbá: ders.: Kritik und Gemeinsinn, Berlin 1990 és a The Concept of Civil Society, in: Toward a Global Civil Society, szerk. M. Walzer, Providence/Oxford 23ff/1995. Vö. még Charles Taylornal, aki a vita során szintén nagyrészt a procedurális téziszhez közelít. Vö: Mennyi közösségre van szüksége a demokráciának? In: *Transit, Europäische Revue* 5 (1992/1993), 6 és ders.: Drei Formen des Säkularismus, in: O. Kallscheuer (szerk.): Das Europa der Religionen, Ein Kontinent zwischen Säkularismus und Fundamentalismus, Frankfurt/M. 1996, 226 u. 245. Vö. még a témával kapcsolatos kezdetleges megjegyzéseket záró esszémben: Die "Rationalität" des Nationalsozialismus, Zur Kritik philosophischer Faschismustheorien am Beispiel der Kritischen Theorie, Weinheim. 1994.

⁵⁹ J. Habermas: Faktizität und Geltung, Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats, Frankfurt/M. 1992, 447; ders: Über den internen Zusammenhang von Rechtsstaat und Demokratie, in: U. K. Preuß: Zum Begriff der Verfassung, Die Ordnung des Politischen, Frankfurt/M. 1994, 83ff. és ders: Zivilgesellschaft oder politische Öffentlichkeit, in: ders: Strukturwandel der Öffentlichkeit, Frankfurt/M. 1990, 47.

⁶⁰ S. Benhabib: A tiszteletről és a megbékélésről, az igazságosságról és a jó életről, in: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 6 (1997), 977.

Az alkotmányos intézmények az alapjogi garanciákkal együtt nem elegendőek egy közösség demokratikus jellegének garantálásához: "Az alapjogi garanciák önmagukban nem képesek megvédeni a közszférát és a civil társadalmat a deformációtól. A közszféra kommunikációs struktúráit inkább egy életképes civil társadalomnak kell fenntartania. ⁶¹ A jogállami intézményeknek azonban a civil társadalom alrendszerét kell alkotniuk, "mert a közszféra szétszórt kommunikációs struktúrái nem rendelkeznek olyan politikai hatalommal, amelynek révén általánosan kötelező erejű döntések születhetnek".⁶² Így, bár "a társadalmi mozgalmak, polgári kezdeményezések és fórumok, politikai egyesületek és más szövetségek... általában túl gyengék ahhoz, hogy rövid távon tanulási folyamatokat indítsanak el a politikai rendszerben, vagy hogy átirányítsák a döntéshozatali folyamatokat".⁶³ Ezzel a "civil társadalom intézményi magjával" azonban az a cél, hogy⁶⁴ Ezzel a "civil társadalom intézményes magjával" a parlament előtti térben azonban az érvek és meggyőződések cseréje révén létre kell hozni egy politikailag működő nyilvánosságot, amely befolyásolja az állami szervek döntéshozatalát, amelyeknek viszont "demokratikus eljárásokkal kell biztosítaniuk a demokratikus nyilvánosság társadalmi feltételeit".⁶⁵ Az állami szervek tehát "nem a polgári társadalom passzív keretei, nem attól szigorúan elkülönült szférája, nem is annak aktív, mindent átfogó központja; sokkal inkább az általános igazságosság közös koordinációjának helye és eszköze...".

⁶¹ J. Habermas: Zur Rolle von Zivilgesellschaft und politischer Öffentlichkeit, in: ders.: Faktizität und Geltung, Frankfurt/M. 1992, Egy 447. demokratikus államberendezkedés akkor is csak annyira stabil, "amennyire az alkotmány elvei meggyökereznek polgárainak meggyőződésében és gyakorlatában" (J. Habermas: 1989 im Schatten von 1945, in: ders.: Die Normalität einer Berliner Republik, Kleine Politische Schriften VIII, Frankfurt/M. 1995, 169). Vö: D. Sternberger: Verfassungspatriotismus, Frankfurt/M. 1990, 24 és J. Isensee: Verfassungsgarantie ethischer Grundwerte und gesellschaftlicher Konsens, in: *Neue Juristische Wochenschrift* (131977), 550-551.

⁶² A. Honneth: A demokrácia mint reflexív együttműködés. John Dewey és a jelen demokráciaelmélete. In: *Das Recht der Republik*, szerk. H. Brunkhorst és P. Niesen, Frankfurt/M. 1999, 39.

⁶³ J. Habermas: Faktizität und Geltung, Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats, Frankfurt/M. 1992, 451.

⁶⁴ J. Habermas: Faktizität und Geltung, Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats, Frankfurt/M. 1992, 443.

⁶⁵ A. Honneth: A demokrácia mint reflexív együttműködés. John Dewey és a jelen demokráciaelmélete. In: *Das Recht der Republik*, szerkesztette H. Brunkhorst és P. Niesen, Frankfurt/M. 1999, Végül persze "fontos, hogy minden állami szerv önként aláveti magát az alkotmányban foglalt kötelezettségeknek, és mindenki elismeri és vállalja az alkotmány betartásának felelősségét" (K. Hesse: *Verfassung und Verfassungsrecht*, in: *Handbuch des Verfassungsrechts*, kötet, szerkesztette l.: E. Benda/W. Maihofer, H.-J. Vogel, Berlin/New York 191995.).

Ebben az összefüggésben⁶⁶ a jognak alapvető feladata, hogy megteremtse a sikeres közszféra intézményi előfeltételeit, valamint a demokratikus folyamatba való részvételi integrációját az alapvető jogok garanciáinak szintjén.⁶⁷

Már ezek a rövid utalások is megmutatják a két megközelítés közötti különbséget a jog normatív eszméjének felfogásában: Míg egyfelől a politikai republikanizmus hajlamos a jogi normákat pusztán "társadalmi eszközként" értelmezni, amelyen keresztül a politikai közösség⁶⁸ eszköz", amelyen keresztül a politikai közösség meg akarja őrizni saját "identitását", a politikai republikanizmus⁶⁹ identitás", másfelől a proceduralista meggyőződés szerint az "alkotmányos jog szerinti alkotmány" a maga⁷⁰ liberális jogi garanciáival a demokratikus nyilvánosság és az állami szervek közötti kölcsönhatás szükséges intézményi biztosítéka.

Mert még ha az államnak csak közvetítő szerepet akarunk is tulajdonítani a társadalmi csoportok egymásra hatásának folyamatában, és ugyanakkor az alapjogok fontosságát kissé túlságosan egyoldalúan a biztosítandó nyilvánosság szempontjaira helyezük is előtérbe, ez az intézményes létbiztosítás "csak akkor teljesülhet, ha a szuverén hatalom végső soron a jogalkotás és a jogalkalmazás révén kerül játékba", ami például az állami garanciális kötelezettségek szükséges szabályozásában jut kifejezésre. 71 A jog a politikai republikanizmusban tehát csupán az autonóm és mindig aktív állam mindenkori etikai önképének megkoagulált és utópikus kifejeződése?

⁶⁶ R. Forst: Kontexte der Gerechtigkeit, Politische Philosophie jenseits von Liberalismus und Kommunitarismus, Frankfurt/M. 1994, 180-181. Hasonlóképpen J. Kocka (in: Die Zivilgesellschaft und die Rolle der Politik, Thesen und Fragen. Bevezető megjegyzések a "Modern kormányzás a században21." című kormányközi konferenciát előkészítő Iszakértői találkozó üléséhez a következő témában

2. és 2000. június 3. Berlinben, Ms. v. 13. 6.2000, 6): A civil társadalomnak olyan intézményekre van szüksége, amelyek "megfelelnek az alkotmányos és jogállami kritériumoknak.... és keretfeltételeket szab"; másrészt a civil társadalom az, amely "formálja (és) életre kelti a jogállamiságot és a jogállamot".

⁶⁷ G. Luf: A civil társadalom és az állami jogmonopólium, MS. Bécs 2000,4.

⁶⁸ A. Honneth: A demokrácia mint reflexív együttműködés. John Dewey és a jelen demokráciaelmélete. In: Das Recht der Republik, szerk. H. Brunkhorst és P. Niesen, Frankfurt/M. 1999, 40.

⁶⁹ M. J. Sandel: Liberalizmus vagy republikanizmus: A polgári erény szükségességéről, Bé1994,cs. 56.

⁷⁰ J. Habermas: Faktizität und Geltung, Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats, Frankfurt/M. 1992, 445.

⁷¹ G. Luf: Zivilgesellschaft und staatliches Rechtsmonopol, MS. Bécs 2000, 7 és Vö9.. még:
D. Richter: Zivilgesellschaft - Probleme einer Utopie in der Moderne, in: R. Eickelpasch/A. Nassehi (szerk.): Utopie und Moderne, Frankfurt/M. 1996, 181.

az állampolgárokat⁷² irányító eljárásjogi nézet szerint a jog az univerzalisztikus szabályok előírása és konkrét alkalmazása "a demokratikus eljárás védelmére, annak minden összetettségében", amelyet az állam erőszakmonopóliuma biztosít.⁷³

Két többé-kevésbé radikális demokratikus modell szembeállítása, amely az utóbbi években uralta a politikai-filozófiai vitát, és amellyel a civil társadalom fogalmának emancipációs mozzanatai⁷⁴ foglalkoznak, amennyiben "a civil társadalom normatív mércéje lehetővé teszi a nyugati liberális demokráciák demokratizálódásának hiányának kritikáját".⁷⁵Ez a téma képezi majd a fent említett összehasonlító tanulmány alapját, amely a két alkotmányos rendszer közötti hasonlóságokat és különbségeket vizsgálja a növekvő európai integráció tekintetében.

Ha a jog erkölcsileg legitimált óvintézkedésként szolgál a demokrata folyamat védelmére annak minden komplexitásában, és így *elválaszthatatlan kapcsolatot* képez a közszféra egyéni dimenzióival, akkor hogyan lehet

⁷² M. J. Sandel: Liberalism or Republicanism: On the Necessity of Civic Virtue, Bécs és 1994, 56 ders.: Democracy's Discontent, America in Search of a Public Philosophy, Cambridge/London 1996, 11 és ders.: The Constitution of the Procedural Republic: Liberal Rights and Civic Virtues, in: *Fordham Law Review* 1 (1997), 2ff.

⁷³ A. Honneth: A demokrácia mint reflexív együttműködés. John Dewey és a jelen demokráciaelmélete. In: *Das Recht der Republik*, szerkesztette H. Brunkhorst és P. Niesen, Frankfurt/M. 1999, 40 B. Bernd Guggenberger (in: *Zwischen Konsens und Konflikt: Das Bundesverfassungsgericht und die Zukunftsfähigkeit der Gesellschaft*, in: B. Guggenberger/Th. Würtenberger (szerk.): *Hüter der Verfassung oder Lenker der Politik? Das Bundesverfassungsgericht im Widerstreit*, Baden-Baden 1998, 223) dióhéjban fogalmazta meg: "Csak azok, akik szinte vakon bíznak az *aktívan résztvevő* polgárban, akik nem tűrnek kétségeket felelősségérzetével és kompetenciájával, elkötelezettségével és demokratikus megbízhatóságával kapcsolatban, csak a "demokratizálásra", a politikai részvételi lehetőségek kényszerű bővítésére hagyatkoznak. Akik azonban nem hagyják teljesen figyelmen kívül, hogy az emberek még a demokráciában is tömegesen gyarlóak és csábíthatók, letargikusak és nem eléggé hajlandóak arra, hogy bátran és következetesen beavatkozzanak a politikába, azok mindig is aggódni fognak a demokratikus állampolgári részvétel puszta megerősítésén túlmutató további *intézményi* biztosítékok miatt."

⁷⁴ Axel Honneth azonban kételkedik abban, hogy a civil társadalom fogalma olyan kritikus potenciált hordoz, amellyel a további demokratizálódás horizontja megnyílhat, amennyiben "képviselői... közismerten ingadoznak az eljárás mód és a republikanizmus között" (vö: *Fragen der Zivilgesellschaft*, in: ders.: *Desintegration, Bruchstücke einer soziologischen Zeitdiagnose*, Frankfurt/M. 1994, 89).

⁷⁵ A. Sölter: *Zivilgesellschaft als demokratietheoretisches Konzept*, in: *Jahrbuch für Politik* 3 (1993), 170.

Ha a civil társadalom fogalmával kapcsolatban nemcsak a liberális⁷⁶, hanem a procedurális és deliberatív⁷⁷ álláspont⁷⁸ különböző képviselői, és bizonyos mértékig a republikánus álláspont képviselői is a régebbi viták alapján érvényesítik⁷⁹ álláspontjukat, akkor mindenekelőtt a következők tekinthetők kritikai

⁷⁶ Ez Edward Shils, Ralf Dahrendorf és a kritikai racionalizmus képviselőinek nevére hivatkozva Sölter állítása is (in: *Zivilgesellschaft als demokratietheoretisches Konzept*, in: *Jahrbuch für Politik* 3 (1993), 168ff.).

⁷⁷ Így Seyla Benhabib (in: *On Respect and Reconciliation, Justice and the Good Life*, in: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* (61997), 977) határozottan. Kétértelműbb azonban a: *Deliberative Rationality and Models of Democratic Legitimacy*, in: *Constellations* 1 (1994), 38-39 és in: *Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy*, in: *Democracy and Difference, Contesting the Boundaries of the Political*, szerkesztette S. Benhabib, Princeton/New Jersey 1996, 79- 80.

⁷⁸ Lásd többek között határozottan: R. Törös mint a "republikánus liberalizmus" képviselője: *Polgári erények. Jogok, állampolgárság és republikánus liberalizmus*. New York/Oxford 1981/1997.: "A jogállamiságot garantáló állam nélkül nem létezhetne civil társadalom".

⁷⁹ A polgári társadalom fogalmánál figyelembe kell venni a Ferguson által "A polgári társadalom történetéről" című esszéjében kifejezetten említett, de a Locke, Rousseau, Kant, Montesquieu és Tocqueville által említett és ma is vitatott szempontokat is: A John Locke-ig visszanyúló, az abszolutizmus ellen irányuló korai liberális hagyományban mindenekelőtt a szabad polgárok független társadalmi szférájának az állammal szembeni szempontját hangsúlyozzák. Itt a civil társadalom az államtól való védelmet jelenti. A természetes jogokkal felruházott polgárok társadalmi szerződést (*társulási szerződést*) kötnek egy olyan közösségre, amelyben a társadalmi élet szabadon fejlődik, és ennek a szférának az államhatalom védelme alatt kell állnia, de semmiképpen sem annak irányítása alatt. A republikánus Jean-Jaques Rousseau ezzel szemben politikai írásaiban a népszuverenitás radikális doktrínájára összpontosít, nagyobb hangsúlyt fektetve a politikai, társadalmi és gazdasági egyenlőségre és a polgárok politikai részvételére. Politikai doktrínája ellenzi az állam és a társadalom, illetve a kormány és a nép szétválasztását, amely Machiavelli és Hobbes óta uralkodik. Rousseau-nak nem a részvétel lehetőségeit vagy az egyéni és politikai szabadságjogok garanciáit biztosító államról van szó, hanem egy olyan társadalomról, amelyben az állam ügyei kizárólag a polgárok ügyeivel foglalkoznak. Az államot és a társadalmat tehát úgy képzelik el, mint egy ideális, konfliktusmentes egységet, amely a polgárok által szabadon kötött társadalmi szerződésen alapul. Amit Locke és Rousseau, de Immanuel Kant is szem előtt téveszt, aki a köztársasági politeia lehetőségeit nem a polgárok erkölcsi jellemétől, hanem mindenekelőtt az alkotmány megfelelő konstrukciójától teszi függővé, nevezetesen az államhatalom és a társadalmi erők mindkét szférájának differenciált kiegyensúlyozásától, amelyeket ellentétben képzelnek el, aztán Montesquieu oldja meg. A hatalommegosztás komplex modelljében, amely túlmutat a hatalommegosztás egyszerű locke-i elméletén, és amely jelentősen hozzájárult a mai nyugati típusú jogállam funkcionális sajátosságaihoz, a központi politikai államhatalom és a társadalmi öngazgatás jogilag legitimált szerveinek hálózata közötti szükséges egyensúlyt tárgyalja, ahol az állami politikát a jogállamiság és az ellenőrző ellenhatalmak is korlátozzák: A jogállamiság és a *Corps intermédiaires* kölcsönösen támogatják egymást. Végül Alexis de Toqueville Montesquieu gondolataira épít, amelyek a jogállamiság és a demokratikus részvétel elemei körül forognak, megerősítve a szabad egyesületek mint a szabad társadalom egyik legfontosabb garanciája gondolatát. Ezek a társadalmi társulások az értékek kialakítását szolgálják, és olyan polgári erényeket rögzítenek, mint a tolerancia, a megbízhatóság és a bizalom, és a közös önkormányzat részvételi eleme révén "társadalmi tőkét" (Robert D. Putnam) halmoznak fel, amely nélkül,

az alkotmány modern fogalmának elemzése. Az alkotmány, mint a civil társadalom alapvető alrendszere, összekapcsolja és integrálja azt egy egységes, átfogó jogi és politikai rendbe⁸⁰, anélkül, hogy csupán a szűkebb értelemben vett állami életet egységesítené.⁸¹

Az alkotmány modern értelmezésének, valamint a tagállamok alkotmányos rendszerei - jelen esetben a tanulmányunk szempontjából releváns német és holland alkotmányos rendszer - közötti hasonlóságok és különbségek ilyen jellegű vizsgálata már csak azért is elengedhetetlen, mert "a civil társadalom vezérmódeljére épülő" alkotmány nem lehetséges.⁸² mert egy olyan Európai Unió, amely "a civil társadalom irányadó modellje felé orientálódik" (a⁸³ Az Európai Unió (az "alkotmányával"), hogy a⁸⁴), a megfelelő

ahogyan a köztársasági képviselők ma megismétlik, demokráciák hosszú távon nem alakulhatnak ki és nem is létezhetnek.

⁸⁰ U.K. Preuß: Einleitung: Der Begriff der Verfassung und ihre Beziehung zur Politik, in: ders. (szerk.): Zum Begriff der Verfassung, Die Ordnung des Politischen, Frankfurt/M. 1994, 7-8, 27. Vö. még: St. Macedo: Liberális erények. Citizenship, Virtue, and Community in Liberal Constitutionalism, Oxford és 1990, 162 E.-W. Böckenförde: Die sozialen und politischen Ordnungsideen der Französischen Revolution, in: ders.: Staat, Nation, Europa. Studien zur Staatslehre, Verfassungstheorie und Rechtsphilosophie, Frankfurt/M. 1999, 11.

⁸¹ Vö.: K. Hesse: Verfassung und Verfassungsrecht, in: Handbuch des Verfassungsrechts, 1. kötet, szerkesztette: E. Benda/W. Maihofer, H.-J. Vogel, Berlin/New York 1995, 7-8.

⁸² A történeti összehasonlítás alaptípusainak módszereiről, feladatairól és problémáiról - amelyek kapcsán itt a nemzeti alkotmányos kultúrák összekapcsolásának lehetőségeire vonatkozó kérdések relevánsak -, nevezetesen egyrészt azokról, "amelyek inkább az ellentétek, azaz a különbségek belátását és így az egyes összehasonlítási esetek pontosabb megismerését szolgálják", másrészt azokról, "amelyek inkább az egyezések belátását, azaz az általánosítást és így az általános összefüggések megismerését segítik elő", vö.G. Haupt/J. Kocka (szerk.): Geschichte und Vergleich, Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung, Frankfurt/New York, Továbbá 1996, 11.: H. Kaelble: Der historische Vergleich, Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert, Frankfurt/New York, 1999. Az eddigi kevés példáról lásd különösen Peter Häberle munkáit, többek között in: Europa in kulturverfassungsrechtlicher Perspektive, in: *Jahrbuch des öffentlichen Rechts* 32 (1983), 9ff; in: Aspekte einer kulturwissenschaftlich-rechtsvergleichenden Verfassungslehre in "weltbürgerlicher Absicht" - die Mitverantwortung für Gesellschaften im Übergang, in: *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart* 1995, 556ff. és az antológiában: Rechtsvergleichung im Kraftfeld des Verfassungsstaates. Módszerek és tartalom, Kisállamok és fejlődő országok, Berlin 1992.

⁸³ A civil társadalom mint projekt: Történelmi sokféleség és egység Európában, Javaslat az "Összehasonlító európai történelem kutatóközpontjának létrehozására", 2. o. (vö. 7. o.). Azt írja: "[A]z Európa éles megosztottsága a kelet-nyugati konfliktus idejéből mára többretegű megosztottsági mintává alakult át, amelyben a *civil társadalom irányadó modellje* - piacgazdaság, jogállam és jogállamiság, pluralizmus, nyílt társadalom és képviseleti demokrácia - *iránti közös orientáció* a tudatosságot és a valóságot alakítja, annak ellenére, hogy továbbra is jelentős különbségek vannak a megvalósításuk mértékében és módjában.... tudat és valóság" (kiemelés hozzáadva, M.S.).

⁸⁴ Bár az Európai Unió és a Szén- és Acélközösség, az Európai Atomenergia-közösség és az Európai Közösség nemzetközi jogi szerződéseken alapul, a Közösségek "alkotmánya" már ebben az összefüggésben is feltételezhető. Így a Szövetségi Alkotmánybíróság az EK-Szerződésre úgy hivatkozik, mint "bizonyos értelemben az Európai Közösség alkotmányára" (BVerfGE 22, 293 [296]), vagy az Európai Bíróság az Európai Gazdasági Térségről szóló véleményében megállapítja: "[A]z EGK-Szerződés, bár nemzetközi jogi megállapodás formájában jött létre, mégis a

Az európai alkotmányos rendszernek az alapvetően egyenrangú nemzeti alkotmányos kultúrákra kell épülnie, és el kell kerülnie az olyan alapvető értékekkel való szakítást, amelyek csak egy-egy tagállamban érvényesülnek.⁸⁵ Továbbá a vonatkozó alkotmányos rendező elveknek, amelyek eddig az állami keretek között "nemzeti jogi koncepciókként"⁸⁶ valósultak meg, meg kell felelniük az európai integrációs folyamat policentrikus és dinamikus sajátosságainak is.⁸⁷

Ez most már bizonyos affinitást mutat egy nem etatista demokráciafelfogás "nyitott, civil társadalmi jellegéhez".⁸⁸ Amennyiben ez a folyamat - *egyrészt* - a politikai integráció olyan formáját valósítja meg, amely "az állam által megtestesített politikai egység modelljének mélyreható relativizálását vonja maga után", másrészt pedig - mivel jogilag kötelező erejű módon - a politikai egység olyan formája, amely "nemcsak az állam, hanem a politikai közösség ügye is".⁸⁹ és - *másodszor* - a "polgárok Európája" programjának jogilag kötelező érvényű folytatásaként.⁹⁰ a Maastrichti Szerződés óta megvalósult az állampolgári státusz kettőssége (európai és nemzeti állampolgárság), és ezzel kapcsolatban különböző oldalak a fent említett republikánus érvelési mintákra hivatkozva a "polgárok Európáját" követelik.

jogközösség alkotmányos dokumentuma" (1/91. sz. vélemény, EuGHE 1991. I-6079, 6102, 21. pont).

- ⁸⁵ I. Pernice: Az alkotmányok védelme: Verfassungsrechtliche Mechanismen zur Wahrung der Verfassungsordnung, in: *L'espace constitutionnel européen = The European constitutional area*, ed. by R. Bieber, P. Widmer en collab. avec: Centre de Droit Comparé et Européen de l'Université de Lausanne, Zurich is. 1995, 229, 263 (lásd még a fenti F. cikket: Unió szerződés). Vö. még: W. von Simson/J. Schwarze: *Europäische Integration und Grundgesetz: Maastricht und die Folgen für das deutsche Verfassungsrecht. Az Európai Unióról szóló maastrichti szerződés tervezetének szövegkivonatával*, Berlin/New York. 1992, 110.
- ⁸⁶ H.-J. Cremer: Das Demokratieprinzip auf nationaler und europäischer Ebene im Lichte des Maastricht-Urteils des Bundesverfassungsgerichts, in: *Europarecht* 1/2 (1995), 45.
- ⁸⁷ Vö: R. Hrbek/M. Jopp/B. Lippert/W. Wessels (szerk.): *Die Europäische Union als Prozess, Verfassungsentwicklungen im Spiegel von 20 Jahren der Zeitschrift "integration"*, In honour of H. Schneider, Bonn. 1998.
- ⁸⁸ U. K. Preuß: Európa alkotmányát keresve: Európának még nincs alkotmánya. E. W. Böckenförde et al. megjegyzéseivel, in: *Transit, Europäische Revue* 17 (1999), 168. Az államközi európai rend különböző elnevezéseiről, a "részleges" vagy "befejezetlen szövetségi államtól", "államszövetségtől", "funkcionális integráció speciális célú társulásától" és "szupranacionális föderációtól" a "célorientált, sajátos transznacionális közösségig", ld: P.-Chr. Müller-Graff: *Europäische Verfassung und Grundrechtscharta: Die Europäische Union als transnationales Gemeinwesen*, in: *integration* (12000), 36-37.
- ⁸⁹ M. Kaufmann: *Politikai integráció és a demokrácia elve*, Baden-Baden 21.
- ⁹⁰ Vö. az Adonnino-bizottság jelentése, Bull. EK, Suppl. 7/85. A Szövetségi Alkotmánybíróság az uniós polgárságot "tartós jogi köteléknek" minősítette, "amely, bár nem rendelkezik a közös állami tagsághoz hasonló sűrűséggel, mégis jogilag kötelező érvényű kifejezést ad a meglévő egzisztenciális közösségi foknak" (BVerfGE [89,184155]).

a működő politikai nyilvánosság normatív-legitimációs jelentősége az európai demokrácia számára.⁹¹

⁹¹ Például a Szövetségi Alkotmánybíróság maastrichti ítéletében, lásd a ,4 és a Bizottság 2000. március 17-i közleményében, amely a 4. oldalon megállapítja, hogy a demokratikus legitimitás kérdése a "részvételi demokrácia" megerősítéséről szól.

3. A modern alkotmány fogalmáról

Napjainkban az alkotmány kifejezés szorosan kapcsolódik az államhoz. Amikor ma "alkotmányról" beszélünk, akkor az állami alkotmányt mint az állami-politikai élet alapvető rendjét és szervezetét értjük alatta.⁹² De még ebben az összefüggésben sem egyértelmű az alkotmány fogalma, mint később látni fogjuk.

A modern alkotmányos rendet kategorikusan jellemző jogállam - a civil társadalom átfogó fogalmához hasonlóan - a felvilágosodás egyik előfeltevése, amely arra a kérdésre hivatott választ adni, hogy milyen legyen egy olyan szekularizált politikai rend formája, amelynek stabilitását és legitimitását önmagából kell előállítania, azaz az uralkodó pozíciók transzcendens igazolásainak igénybevétele nélkül.⁹³ Az alkotmány tehát olyan fogalom, amely csak történelmileg értelmezhető, és története - a civil társadalom fogalmához hasonlóan - elképzelhetetlen a történelmi politikai és társadalmi viszonyokra való hivatkozás és a politikai filozófia vitái nélkül: "Történelmi fejlődésének minden szakaszában tartalmát, de funkcióját is a politikai viszonyok alakították: vagy a meglévő struktúrák jogi megalapozásaként, vagy a struktúrák továbbfejlesztéseként, illetve az azokra való reakcióként."⁹⁴

A modern alkotmánytípus a 18. század második felében alakult ki. Az észak-amerikai és franciaországi polgári forradalmakkal, amelyek megszüntették a birtokok által legitimált uralmi rendeket, és egy újat hoztak létre az állami célok tervezésének és jogi rögzítésének kölcsönhatásán alapuló (fiktív) szerződéses vagy egyezményes alapon, megtörtént a modern típusú alkotmányozás.

⁹² Lásd erről: U. K. Preuß: Európa alkotmányát keresve, Európának még nincs alkotmánya. E.W. Böckenförde és mások megjegyzéseivel In: *Transit, Europäische Revue* (171999), 156.

⁹³ Vö. G. Frankenberg: Die Verfassung der Republik, Autorität und Solidarität in der Zivilgesellschaft, Frankfurt/M. 57ff.1997,

⁹⁴ D. Tsatsos: Bemerkungen zur Gegenwartsfunktion der Verfassung, in: *L'espace constitutionnel européen = The European constitutional area*, szerk. R. Bieber, P. Widmer en collab. avec: Centre de Droit Compare et Europeen de l'Universite de Lausanne, Zürich 57ff1995,. Vö. továbbá: Chr. Starck: Entwicklung der Grundrechte in Deutschland, in: ders.: *Der demokratische Verfassungsstaat: Gestalt, Grundlagen, Gefährdungen*. Tübingen 1995, 147 és konkrétan: G. Roellecke: Von Frankfurt über Weimar und Bonn nach Berlin. Demokratikus alkotmányok Németországban és társadalmi fejlődés Európában, in: *Juristenzeitung* (32000), 113-117.

Az alkotmány fogalma jelentette a végső átmenetet a létezés empirikus fogalmától, amely kimerült⁹⁵ a fennálló uralmi struktúrák - egy kialakult "institutio" - ábrázolásában, a normatív "kellene-fogalom", a közösség céltudatosan megtervezett "constitutio" felé.⁹⁶

Azóta a modern alkotmány a klasszikus szerződéselméletek továbbfejlesztésében a jog által alkotott és a jog által szervezett jó és igazságos rend megtestesítője.⁹⁷ a jog által alkotott és szervezett jó és igazságos rend megtestesítője, amelyben e rend hordozói egymást elvben szabad és egyenlő alanyokként ismerik el.⁹⁸ amelyben e rend hordozói egymást elvben szabad és egyenlő alanyokként ismerik el.⁹⁹ Hogy mennyire előtérbe került az alkotmánynak az új politikai rendet alkotó, egyesítő ereje, azt Hasso Hofmann a francia forradalom idején tapasztalható alkotmányos lázzal kapcsolatban szemléletesen írta le: "Ami az embereket lehengerelte, az az a pozitív érzés volt, hogy egy mindent átfogó értelemben vett alkotmány révén saját sorsuk urai lesznek, egyedül és együtt, mindenki önmagáért és mindenki együtt..... A szuverén emberi önrendelkezés megteremtésének ígéreteként az alkotmányos

⁹⁵ Igaz, hogy a század18. elejéig az állami alkotmányok a leges fundamentales-ben tartalmaztak birtokprivilegiumokat, úgynevezett "jól szerzett jogokat" vagy más jogi garanciákat; az ezekben a leges fundamentales-ben lefektetett jogok azonban nem magasabb rendű alanyi jogok voltak, hanem többnyire csak egyedi esetekre szabott paktumalapú garanciák, amelyek fölött az államhatalom végső soron nem rendelkezhetett. Lásd K. Stern: Grundideen europäisch-amerikanischer Verfassungsstaatlichkeit, in: Der Staat des Grundgesetzes, Köln/Berlin/München. 1003.

⁹⁶ D. Grimm: Die Zukunft der Verfassung, Frankfurt/M. 1994, 11. J. Isensee: Staat und Verfassung, in: ders./P. Kirchhof (szerk.): Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 1. kötet: Grundlagen von Staat und Verfassung, Heidelberg 1987, 641-642 és K. Stern: Die Verbindung von Verfassungsidee und Grundrechtsidee zur modernen Verfassung, in: ders.: Der Staat des Grundgesetzes, Köln/Berlin/München. 112.

⁹⁷ Vö: W. Kersting: Die politische Philosophie des Gesellschaftsvertrages (A társadalmi szerződés politikai filozófiája), Darmstadt. 1994.

⁹⁸ E. Denninger (in: Sicherheit/Vielheit/Solidarität: Ethisierung der Verfassung? In: U. K. Preuß: Zum Begriff der Verfassung, Die Ordnung des Politischen, Frankfurt/M. 1994,.) ezzel kapcsolatban joggal állapítja meg, hogy a politikai filozófiában folyó liberalizmus/kommunitarizmus vitával ellentétben "alkotmányelméleti és politikai megfontolásból" nem igazolható "az "igazságos" dualista "elsőbbsége" a "jóval" szemben (vagy fordítva)". Vö. még a reflexióimat a következőkben: A demokrácia, a liberalizmus és a republikanizmus racionalitása. Reflections on the Normative Role of the Basic Law against the Background of Recent Discussions of Political Philosophy (előadás "18th World Congress of the International Association for Philosophy of Law and Social Philosophy" in La Plata and Buenos Aires, August 1997) és a Memory in the Construction of Constitutions, in: *Ratio Juris, International Journal of Jurisprudence and Philosophy of Law* Continued 2001.: K.E. Soltan/S.L. Elkin (eds.): The Constitution of Good Societies, Pennsylvania 1996, VII.

⁹⁹ U. K. Preuß: Európa alkotmányát keresve: Európának még nincs alkotmánya. E.W. Böckenförde és mások megjegyzéseivel In: *Transit, Europäische Revue* (171999), 155.

a jövőre vonatkozó tervezet, egy terv, egy új korszak nyitánya volt".¹⁰⁰

Most az alapjogok azok, amelyek további garanciát adnak az államnak, és amelyek viszont kötelező iránymutató döntésekként orientáló hatással vannak a közösség formálására. Az alapjogok, mint kötelező érvényű iránymutató döntések, más lényeges alkotmányos elvekkel együtt mindenre nézve kötelezőek, mivel minden polgár szabadságát megvalósítják. Az alkotmány modern fogalma, amely tehát nem korlátozódik az államszervezetre, hanem *egyenrangú* részként egyesíti "a szervezeti rendet és az alapjogok rendszerét"¹⁰¹, alapvetően tehát annak a politikai formának a tervezete, amellyel az egyes közösségek vezérelveit, rendezési és szerkezeti elveit kötelezően meghatározzák. Meghatározza "azokat a tartalmakat", amelyek "bár érdekek szempontjából ellentmondásosak, mégis ki kell vonni őket a többségi döntéshozatal szokásos politikai folyamatából".¹⁰² Más szóval, a civil társadalmon belüli sokszínűség fenntartása a cél, ugyanakkor bizonyos fokú egységesség és kötöttség megteremtése.¹⁰³ Ezért konszenzusos funkciójuk miatt az alkotmány kötelező irányadó határozatai a következők¹⁰⁴

¹⁰⁰ H. Hofmann: Von der Staatssoziologie zu einer Soziologie der Verfassung, in: *Juristenzeitung* 1999, 1069ff. (vö: I. Pernice: Die Verfassungsfrage aus rechtswissenschaftlicher Sicht, in: *Walter Hallstein Institut-Paper* 8/1999, amelyre itt hivatkozom). Továbbá még: K.-P. Sommermann: Staatsziele und Staatszielbestimmungen, Tübingen 1997, 1ff.

¹⁰¹ K. Stern: Die Verbindung von Verfassungsidee und Grundrechtsidee zur modernen Verfassung, in: ders.: *Der Staat des Grundgesetzes*, Köln/Berlin/München 1992, 119.

¹⁰² I. Ebsen: Das Bundesverfassungsgericht als Element gesellschaftlicher Selbstregulierung. Az alkotmányos joghatóság pluralista elmélete a demokratikus jogállamban, Berlin 1985, 346.

¹⁰³ C. Offe: Challenging the Boundaries of Institutional Politics: Social Movements since the 1960s, in: C. Maier (szerk.): *Changing Boundaries of the Political*, New York 1987, 65.

¹⁰⁴ H. Vorländer ír erről (in: *Verfassung und Konsens. Der Streit um die Verfassung in der Grundlagen- und Grundgesetz-Diskussion der Bundesrepublik Deutschland. Untersuchungen zu Konsensfunktion und Konsenschance der Verfassung in der pluralistischen und sozialstaatlichen Demokratie*. Berlin 1981, 332-333): A modern alkotmány "valódi érvényessége a társadalom szabad konszenzusától függ, amelyre az alkotmánynak vonatkoznia kell és vonatkozni fog". Ugyanakkor az alkotmány konszenzusra való esélyeit saját szerkezete határozza meg. Az alkotmány és a konszenzus kétszeresen függ egymástól... Ha az alkotmánynak a konszenzus elvét kell jelentenie egy pluralista, heterogén szerkezetű társadalomban és az ebből fakadó konfliktusokkal terhelt politikai vitában, akkor az alkotmánynak bizonyos struktúrával kell rendelkeznie ahhoz, hogy képes legyen a konszenzusra. A pluralista és demokratikus társadalom alkotmánya... pluralista (és) demokratikus... szerkezet. Ennek a struktúrának nyitottnak és kötelezőnek kell lennie. Kötelező az irányadó elvek és eljárási szabályok meghatározásában, nyitott a szabad demokratikus folyamat lehetővé tételében.... A modern alkotmánynak a nyílt és a kötelező elemek e kölcsönhatását kell szerkezeti alapelvvé tennie, hogy a pluralista és demokratikus társadalom elfogadja..... egy pluralista és demokratikus társadalom által.

gyakran tágan és homályosan fogalmaznak, mert az alkotmány, amely csak a politikai folyamat kötelező keretrendjét képes kialakítani, a politikai döntéseket hivatott lehetővé tenni, de nem feleslegessé tenni.¹⁰⁵ A végső soron kialakítandó anyagi közjő, amely túlmutat az alkotmány elemi és formális alapkonszenzusán, "elsősorban a jogalkotó politikai feladata".¹⁰⁶ Az alkotmány kötelező meghatározottságának és nyitottságának "statikus" és "dinamikus" hozzárendelése tehát a szabad és civilizált politikai folyamat¹⁰⁷ és az alkotmányértelmezés szükséges előfeltétele.¹⁰⁸

3.1. Alkotmány és civil társadalom

Ha egyrészt az alkotmány megteremti az állami szervek felépítésének és eljárásának kötelező alapját, másrészt az alkotmány egy politikai közösség társadalmi önértelmezésének fontos kristályosodási magja. Az alkotmány tehát döntő jelentőségű az állam és a társadalom közötti kettősséget meghaladó civil társadalmi rend intézményesítése szempontjából.¹⁰⁹ Az alkotmány értelmezői ezért, mivel az

¹⁰⁵ Lásd különösen: D. Grimm: Verfassungspatriotismus nach der Wiedervereinigung, in: Das Recht der Republik, szerkesztette H. Brunkhorst és P. Niesch, Frankfurt/M. 1999, 312 és ders.: Die Zukunft der Verfassung, Frankfurt/M. 1994, 17. Továbbá: J. Isensee: Die Normativität der Verfassung und der politische Prozess, in: A. Kimmel (szerk.): Verfassungen als Fundament und Instrument der Politik, Baden-Baden 1995, 36ff. és K. Hesse: Verfassung und Verfassungsrecht, in: Handbuch des Verfassungsrechts, 1. kötet, szerkesztette: E. Benda/W. Maihofer, H.-J. Vogel, Berlin/New York 8-91995,.

¹⁰⁶ H. Ehmke: "Staat" und "Gesellschaft" als verfassungstheoretisches Problem, in: Beiträge zur Verfassungstheorie und Verfassungspolitik, Monographien zur rechtswissenschaftlichen Forschung, vol. 6, szerk. P. Häberle, Königstein/Ts. 1981, 321.

¹⁰⁷ K. Hesse: Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 12. kiadás. Karlsruhe 1980, 13ff. Vö. erről Stephen Holmes-t is, aki számára a liberális alkotmányalapítók nem akarnak olyan polgárokat, "akik mereven rögzülnek egy mindent felülmúló közös célban. Elutasítják az erényen alapuló politikát, és olyan közös keretet akarnak, amely laza kötelék, nem olyan erősen kötelező és mindenkire rögzítő, inkább eljárási jellegű és vitára ösztönző" (idézi: K. Baynes: Liberális semlegesség, pluralizmus és deliberatív politika, in: B. van der Brink/W. van Reijen (szerk.): Civil társadalom, jog és demokrácia, Frankfurt/M. 4531995,).

¹⁰⁸ Amivel végül megmarad a "jogilag nem konstituált politikai szubsztancia szabadon lebegő eleme". Vö.: U. K. Preuß: Politik aus dem Geist des Konsenses. Zur Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts, in: *Merkur* 1987, 5.

¹⁰⁹ Horst Ehmke (in: 'Staat' und 'Gesellschaft' als verfassungstheoretisches Problem, in: Beiträge zur Verfassungstheorie und Verfassungspolitik, Monographien zur rechtswissenschaftlichen Forschung, szerk. 6., kötet, P. Häberle, Königstein/Ts. 3021981,) már megvizsgálta 1960 a

az alkotmánynak a nem kormányzati életre gyakorolt tovagyrúzó hatása, a nyílt társadalom alkotmányosan és demokratikusan legitimált értelmezői. Peter Häberle az alkotmányértelmezés folyamatához való "potenciálisan" korlátlan hozzáférést az "alkotmányértelmezők nyílt társadalma" által érti¹¹⁰; más szóval a jogok tartalmáról a jogalkotás kommunikatív folyamatában a bírák döntenek az "alkotmányértelmezők nyílt társadalmában" és a "nyílt társadalommal".

Az alkotmánybíráskodás mint politikai erő - amennyiben szükségesnek tartják - eleve "az állam és a társadalom szétválasztásának dogmáján túl" is működik¹¹¹, és a társadalmi szférába is benyúlik, amennyiben egyrészt a joghatósága révén nyit az eszmék és érdekek társadalmi sokszínűsége felé, másrészt pedig ezen keresztül mintegy "az alkotmány aktualizálásával" irányítja a társadalmat.¹¹² A bíróság, mint "a polgári társadalom alkotmányának őre", "saját döntéshozatali és érvelési gyakorlatában tükrözi azt, amit érzel, nevezetesen a társadalom konfliktusos jellegét".¹¹³ és így különböző módon segíti elő a demokráciát.¹¹⁴

Felmerült a kérdés, hogy "az "állam- és alkotmányelmélet" modern problémáit egyáltalán le lehet-e küzdeni az "állam" és a "társadalom" kategóriáiban való gondolkodással", és hogy "a "civil társadalom" és a "kormányzat" kategóriáiban való gondolkodás ezért nem szabadul-e meg azoktól az ellentmondásoktól, amelyekbe az "állam" és a "társadalom" kategóriáiban való gondolkodásunk vezetett". Az is igaz, hogy "sem a mi "államunk", sem a mi "társadalmunk", hanem a "civil társadalom" nem áll az ókor és a kereszténység kapcsolata által megalapozott politikai gondolkodás nagy közös európai hagyományában.

¹¹⁰ P. Häberle: Az alkotmányértelmezők nyílt társadalma. Ein Beitrag zur pluralistischen und "prozessualen" Verfassungsinterpretation. in: *Juristenzeitung* 1975, 297.

¹¹¹ P. Häberle: Verfassungsgerichtsbarkeit als politische Kraft, in: ders.: Verfassungsgerichtsbarkeit zwischen Politik und Rechtswissenschaft, Königstein/Ts. 1980, 66.

¹¹² P. Häberle: Verfassungsgerichtsbarkeit als politische Kraft, in: ders.: Verfassungsgerichtsbarkeit zwischen Politik und Rechtswissenschaft, Königstein/Ts. 1980, 68. Sokkal kritikusabb azonban Ingeborg Maus (in: Die aktuelle Verfassungsdiskussion und der Verfassungstyp der Volkssouveränität, in: J. Gebhardt/R. Schmalz-Bruns (szerk.): Demokratie, Verfassung und Nation, Die politische Integration moderner Gesellschaften, Baden-Baden 1994,.) aki a németországi viszonyok kapcsán úgy érvel, hogy például a jogalkotás alulról jövő demokratikus kiterjesztésére vonatkozó követelések "a Szövetségi Alkotmánybíróság hatásköreinek de facto kiterjesztése miatt" üresek: "A plebiciták vagy a decentralizált demokratikus jogalkotás formái csupán előjátékaik lennének a karlsruhei döntéseknek..... [E]gy valódi demokráciánk demokratizálása nem lehetséges a Szövetségi Alkotmánybíróság hatásköréről szóló vita nélkül."

¹¹³ G. Frankenberg: Die Verfassung der Republik, Autorität und Solidarität in der Zivilgesellschaft, Frankfurt/M. 1997, 218ff. (233).

¹¹⁴ Vö. többek között különösen az alkotmányos joghatóság amerikai elméleteivel: B. A. Ackerman: The Political Case for Constitutional Courts, in: B. Yack (szerk.): Liberalism Without Illusions - Essays on Liberal Theory and the Political Vision of Judith N. Shklar, Chicago/London 2005ff1996.,; Ders.: Constitutional Politics/Constitutional Law, in: *Yale Law*.

Lényeges azonban, hogy egy civil társadalomban mindenki önkéntesen aláveti magát az alkotmányban foglalt kötelezettségeknek, és "mindenki elismeri és vállalja az alkotmány betartására vonatkozó felelősségét".¹¹⁵ Az alkotmány értelmezésének hatásköre tehát mindenkit¹¹⁶, minden állami szervet, minden polgárt, csoportot és egyesületet megillet. ¹¹⁷ Ezek "értelmező termelőerők", a "jog aktív erői a nyilvános cselekvésben".¹¹⁸

Häberle szerint "a nyilvánosság, a jog és az állam... így újra egységre találunk a res publica-ban".¹¹⁹és ebben "a közjó iránti elkötelezettség és a közjó szolgálatának kötelezettsége... már nem kizárólag az állam feladata, hanem az állampolgárok és az állampolgári csoportok közfeladata is. "¹²⁰ Az állampolgárok beleegyezése nélkül, a politikai elitek alkotmány iránti lojalitása nélkül, az alkotmányozás akarata nélkül az alkotmánynak nincs meg az az elfogadottsága, amely érvényessé teszi. Ezért az alkotmányozásnak be kell vonnia az alkotmányozás folyamatába azokat a plurális erőket (politikai pártként, érdekcsoportként, állampolgárként), amelyek ennek a nyilvánosságnak és az alkotmány valóságának egy darabját képezik.¹²¹ Létezés, "normatív erő"¹²² és integrációs cél¹²³ a modern alkotmány végső soron a polgári jogi közösség valódi konszenzusán alapulnak.

Journal (4531989) és J. H. Ely: *Democracy and Distrust: A Theory of Judicial Review*, Cambridge/Mass. 1980.

¹¹⁵ K. Hesse: *Verfassung und Verfassungsrecht*, in: *Handbuch des Verfassungsrechts*, 1. kötet, szerkesztette: E. Benda/W. Maihofer, H.-J. Vogel, Berlin/New York 1995,10.

¹¹⁶ P. Häberle: *Az alkotmányértelmezők nyílt társadalma. Ein Beitrag zur pluralistischen und "prozessualen" Verfassungsinterpretation.* in: *Juristenzeitung* 1975, 299.

¹¹⁷ P. Häberle: *Az alkotmányértelmezők nyílt társadalma. Ein Beitrag zur pluralistischen und "prozessualen" Verfassungsinterpretation.* in: *Juristenzeitung* 1975, 297.

¹¹⁸ P. Häberle: *Die offene Gesellschaft der Verfassungsinterpreten. Ein Beitrag zur pluralistischen und "prozessualen" Verfassungsinterpretation.* in: *Juristenzeitung* 1975, 297 és 300. Vö. még J. Habermas: *Anerkennungskämpfe im demokratischen Rechtsstaat*, in: Ch. Taylor: *Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung*, With comments by A. Gutmann, S.C. Rockefeller, M. Walzer, S. Wolf and with a contribution by Jürgen Habermas, Frankfurt/M. 1993, 178.

¹¹⁹ P. Häberle: *"Öffentliches Interesse" als juristisches Problem: Eine Analyse von Gesetzgebung und Rechtsprechung*, Frankfurt/M. and 1970,710714.

¹²⁰ H.-D. Horn: *Staat und Gesellschaft in der Verwaltung des Pluralismus*, in: *Die Verwaltung* (41993), 545.

¹²¹ H. Vorländer: *Alkotmány és konszenzus. Der Streit um die Verfassung in der Grundlagen- und Grundgesetz-Diskussion der Bundesrepublik Deutschland. Tanulmányok az alkotmány konszenzuszukciónjáról és konszenzuslehetőségéről a pluralista és jóléti állam demokráciájában.* Berlin 338-3391981,.

¹²² K. Hesse: *Az alkotmány normatív ereje*, Tübingen 12.

¹²³ *Az alkotmányról mint integrációs programról:* R. Smend: *Verfassung und Verfassungsrecht* (1928), in: *Staatrechtliche Abhandlungen*, 2. kiadás. Berlin 1968, 187-276 és H. Krüger: *Die Verfassung als Programm der nationalen Integration*, in: *FS für Friedrich Berber zum Geburtstag75.*, szerkesztette D. Blumenwitz és A. Randelzhofer, München 1973, 247ff.

3.2. A civil társadalom és az uniós hatalom demokratikus legitimitációja

A modern alkotmány legitimitása a *res publica*-ban tehát, ahogyan azt már Dolf Sternberger is állította, a "polgári legitimitáción" alapul, nemcsak a "*nép* kollektív személyén", hanem a "plurális állampolgárságon, a *civitas* vagy... a polgárok összessége."¹²⁴ Ebben a koncepcióban a demokrácia a polgári szabadság megvalósításának egy formája. A legitimitás nemzetek feletti szinten történő közvetítésének problémáján túlmenően különböző szerzők "a demokratikus legitimitás perspektíváját az állam egyes embereiről mint a közhatalom kizárólagos alanyairól az Unió polgárainak összességére mint az európai közhatalom tárgyára" helyezték át, és így a "plurális állampolgárság vagy... a polgárok összessége" mellett érveltek.¹²⁵ és így termékennyé tette az európai civil társadalom koncepciója számára. A közösségi szerződéseket nemcsak az államok közötti szerződésként, hanem a polgárok közötti szerződésként, azaz európai társadalmi szerződésként is értelmezik.¹²⁶ Értelmezéseik azt mutatják, hogy a demokráciának egy nem-állami felfogása mindenképpen elképzelhető, különösen annak fényében, hogy a tagállamok polgárai egyre inkább ki vannak téve a közösségi intézmények által meghatározott jog közvetlen hatásának, így most már az Unió polgáraiként is be kell őket vonni az adott intézmények intézkedéseinek legitimálásába. A szerzők többek között Jean Monnet jól ismert kijelentésére hivatkoznak, miszerint nem az államok, hanem az emberek egyesítéséről van szó, vagy a luxemburgi Európai Bíróság korai, 1963-as határozatára, amely szerint a közösségi jog nemcsak a tagállamoknak, hanem az egyes polgároknak is szól.¹²⁷ és végül egy 1991-es véleményre, amelyben ugyanez a Bíróság egy közösségi szerződéssel kapcsolatban kimondta, hogy ez a szerződés "olyan alkotmányos eszköz, amelynek jogi alanyai nemcsak a tagállamok, hanem azok polgárai is".¹²⁸

¹²⁴ D. Sternberger: Die neue Politie, in: Ders.: Verfassungspatriotismus, Frankfurt/M. 1990,227.

¹²⁵ M. Kaufmann: Politikai integráció és a demokrácia elve, Baden-Baden 468.

¹²⁶ Vö: W. Merkel: Legitimitätsüberlegungen zu einem unionsspezifische Demokratiemodell, in: Demokratie und Interessenausgleich in der Europäischen Union, Claus Giering u.a., Gütersloh 1999, 29 és P. Häberle: Gemeineuropäisches Verfassungsrecht und "Verfassung" der EG, in: J. Schwarze (szerk.): Verfassungsrecht und Verfassungsgerichtsbarkeit im Zeichen Europas, Baden-Baden 1998, 39-40.

¹²⁷ Az Európai Bíróság (EB, [1963,251], Rs 26/62 Van Gend en Loos kontra NJW 1963, 974).

¹²⁸ 1/91. sz. vélemény, EBHT I-60791991., 6102.

Másrészt azonban a Közösségnek nincs politikai központja, "amelyben a Közösség politikai tartalma felhalmozódik és megtestesül", és így nincs "hatásköre" sem, amely alapján önállóan meghatározhatná feladatait, céljait és hatáskörét.¹²⁹ És ahogyan az Európai Unió a tagállamokra épül, úgy az Európai Unióról szóló szerződés (EKSz.) 8. cikke szerinti uniós polgárság jogállása is a tagállami polgárság jogállásából származik. Ezekre a korlátozásokra később még visszatérek.

Winfried Kluth egy nem-állami demokráciafelfogással összefüggésben először is azzal érvel, hogy ha az uniós hatalom demokratikus ellenőrzését az állampolgárhoz akarjuk kötni, akkor ennek előfeltétele a demokrácia, a szuverén államiság és az állam népe közötti kapcsolat feloldása lenne. Ha ugyanis Sternbergerhez hasonlóan "a nép helyett a polgárt, akinek önrendelkezését és szabadságát a demokrácia elve biztosítani kívánja", a nemzetek feletti jogrendszer legitimáló alanyként értelmezzük, "a *nép nélküli demokrácia* elvileg lehetővé válik nemzetek feletti szinten, anélkül, hogy a legitimitás ismert és bevált fogalmának engedményeket kellene tennünk".¹³⁰ Továbbá az "Európai Unió társadalmi homogenitása", amely az integrációs folyamat elemi gondjainak és eredményeinek erős elfogadásában nyilvánul meg, "elég nagynak bizonyul ahhoz, hogy demokratikus önlegitimációt hordozzon".¹³¹

Joseph H. H. Weiler a német szövetségi alkotmánybíróság állam- és demokráciafelfogásának kritikája kapcsán - amelyre később még részletesebben is utalunk - az állampolgárság fogalmát képviseli, amelynek sajátossága, hogy "arra hívja fel az egyéneket, hogy egyszerre *két demóhoz* tartozónak tekintsék magukat, bár különböző szubjektív identifikációs tényezők alapján. Lehet, hogy német nemzetiségű vagyok az etnikai-kulturális azonosulás és a hovatarozás érzésének mélyreható, erős érzésében. Egyszerre vagyok európai polgár az etnikai-nemzeti sokféleségen túllépő, közös értékekhez való európai transznacionális kötődésem szempontjából." Ez a két "demóhoz" való tartozás aztán ide vezet,

¹²⁹ U. K. Preuß: Európa alkotmányát keresve: Európának még nincs alkotmánya. E.W. Böckenförde et al. megjegyzéseivel In: *Transit, Europäische Revue* 17 (1999), 165 és 156-159.

¹³⁰ W. Kluth: Die demokratische Legitimation der Europäischen Union: Eine Analyse der Thesen vom Demokratiedefizit der Europäischen Union aus gemeinuropäischer Verfassungsperspektive, Berlin. 1995,43.

¹³¹ W. Kluth: Die demokratische Legitimation der Europäischen Union: Eine Analyse der Thesen vom Demokratiedefizit der Europäischen Union aus gemeinuropäischer Verfassungsperspektive, Berlin 59-60/1995,.

hogy a polgár kész "elfogadni az európai polgártársaim által elfogadott döntések legitimitását és tekintélyét annak felismerésében, hogy ezeken a területeken inkább a kifelé irányuló demokrata, mint a befelé irányuló demokrata döntéseimet részesítettem előnyben. "¹³² Az Európai Unió tehát nemcsak az egyes államok által aláírt nemzetközi jogi szerződésnek értelmezhető, hanem a magukat egy európai "polgári társadalom" tagjainak tekintő államok polgárai közötti "társadalmi szerződésnek" is.¹³³ A demokratikus legitimitáció így közvetlenül az európai uniós polgárok szintjén valósulna meg, anélkül, hogy fel kellene adniuk a nemzeti állampolgárságot vagy a nemzeti identitást. Ez feltételez egy minimális politikai integrációt és a nemzetek feletti intézményekkel való kollektív azonosulást, amelynek azonban nem feltétlenül kell közös nyelven vagy kultúrán alapulnia, hanem nyitottnak kell lennie az identitás más formái iránt is.

Ingolf Pernice egyetért a magukat egy európai "polgári társadalom" tagjainak tekintő államok polgárai közötti "társadalmi szerződés" nézetével, követelve, hogy a múltban megszokottnál jobban, a Szerződések minden új módosításának "az egész Európára kiterjedő politikai diskurzus és az Unió valamennyi polgárának szervezett akaratformálása" eredményeként kell létrejönnie. Az Európai Bíróság döntéseire hivatkozva Pernice szerint a közösségi szerződések sajátossága, sőt alkotmányos jellege abban rejlik, hogy nemcsak az államok közötti jogviszonyt teremtik meg, "hanem az újonnan létrejött közösség és a tagállamok polgárai között is, és így ezeknek a polgároknak új politikai státuszát az Unió polgáraiként". Ez megfelelne egy "európai szociális szerződés" alap gondolatának, amelyet a kormányok tárgyalnának meg polgáraik nevében. Ezért fontos, hogy a jövőbeni szerződések is tudatosabbá váljanak, mint a polgárok közötti szerződések, olyan polgárok között, akik "egyszerre alkotják és fejlesztik az Európai Uniót és önmagukat (új, kiegészítő) identitásukban, mint az Unió polgárai".¹³⁴

¹³² J.H.H. Weiler: Az állam "über alles". Demos, Telos and the German Maastricht Decision, EUI Working Paper, Firenze 1995. Vö.: U. K Preuß: Problems of a Concept of European Citizenship, in: *European Law Journal* 3 (1995), 267 és 280. Lásd még a közelmúltban Weilerre hivatkozva: U. Di Fabio: Eine europäische Charta, Auf dem Weg zur Unionsverfassung, in: *Juristenzeitung* 15/16 (2000), 741.

¹³³ J.H.H. Weiler: Tesszük és hallgatjuk, in: ders.: Európa alkotmánya. "Az új ruháknak van császára?" And other Essays on European Integration. Cambridge, 3ff.1999,

¹³⁴ Idézi: Mely intézmények melyik Európának? - Javaslatok az Európai Unió reformjára, *Walter 2000, Hallstein Institut-Paper* 2/1999 és ders.: Politische Handlungsfähigkeit und Verfassungsbildung einer Europäischen Union von und 25mehr Mitgliedstaaten, *Walter Hallstein Institut-Paper* 3/1999.

Végül Manfred Zuleeg és Hans H. Klein az Európai Unió szuverén hatalma eredetének kérdésével kapcsolatban azon a véleményen vannak, hogy az Unió hatalmának demokratikus ellenőrzését az Unió által aktívan és passzívan "érintettek"¹³⁵ köréhez kell kötni. Minél nagyobb szuverén hatalomra tesz szert az Európai Közösség, annál nagyobb szükség van az Európai Parlament jogainak kiterjesztésére: "Azoknak, akiknek alá kell vetniük magukat a szuverén hatalomnak, legalább részt kell venniük annak meghatározásában, hogy kik gyakorolják felettük a szuverén hatalmat. Az önfelelős és önrendelkező egyén a demokrácia e felfogásának vezérlő elve." Az "egyének szabad önrendelkezésének" előfeltételén alapuló demokratikus elv tehát "nehézség nélkül átvihető az európai unió szuverenitására".¹³⁶ A demokrácia definícióját, amely szerint az államhatalom a néptől ered, és az ő nevükben gyakorolják az állami szervek, az európai közösség esetében ennek megfelelően ki kell terjeszteni, azaz "a demokrácia elvének alapjául szolgáló népszuverenitás fogalmát" a "tagállamok népeihez, illetve általánosabban a közösségi hatalom demokratikus ellenőrzését az érintettek köréhez" kell viszonyítani.¹³⁷ Az a tény, hogy bevallottan nincs egységes európai nép¹³⁸nem zárja ki "a szóban forgó határozatoknak az Európai Parlament általi demokratikus legitimitációjának lehetőségét, a kormányok által közvetített legitimitációval párhuzamosan, a Közösségek megosztott szuverenitásának rendszerében".¹⁴⁰hogy az államhatalom birtokosa csakis egy állami nép lehet. De a "szuverenitás egy nemzetek közötti vagy nemzetek feletti... Ugyanakkor valamennyi tagállam állampolgárai ugyanúgy alá vannak vetve egy nemzetek közötti vagy nemzetek feletti intézmény szuverén hatalmának, mint az államhatalom állampolgárai..... Az Unió polgáraitól megtagadni azt a lehetőséget, hogy minden esetben társtulajdonosai legyenek egy államnak...

¹³⁵M. Zuleeg: Demokratie in der Europäischen Gemeinschaft, in: *Juristenzeitung* und 1993,10711073.

¹³⁶M. Zuleeg: Demokrácia az Európai Közösségben, in: *Juristenzeitung* 1072.

¹³⁷I. Pernice: Maastricht, állam és demokrácia, in: *A közigaz1993,gatás.* 478.

¹³⁸Vö. többek között: W. von Simson: Was heißt in einer europäischen Verfassung das Volk? in: *Europarecht* 1 (1991), 1ff. és J. Isensee (szerk.): Europa als politische Idee und als rechtliche Form. 2. kiadás. Berlin 133ff1994.,

¹³⁹I. Pernice: Maastricht, állam és demokrácia, in: *Die Verwaltung* 449/479.1993,

¹⁴⁰Lásd a fejezetet 4.

a közösségi hatalomnak nemcsak hogy nincs összhangban a demokratikus elvvel, hanem ellentmond annak".¹⁴¹

Meg kell azonban jegyezni, hogy az Európai Unió szuverenitása, amelyre a fent említett szerzők hivatkoznak, külön hatalom, amennyiben azt az Európai Unió vagy a Közösségek jogalkotási hatáskörrel rendelkező szervei önállóan gyakorolják. "Genetikailag" azonban a tagállamoktól "származtatott hatalom". Az EK-Szerződés és az EU-Szerződés 5. cikke szerint ugyanis a Közösség a "Szerződések urai" (a tagállamok) által adott felhatalmazásnak köszönhetően gyakorolja hatáskörét. A szerződésmódosítások megtárgyalására és elfogadására vonatkozó hatáskörök továbbra is a tagállamok kormányait illetik meg: "Ebben a tekintetben az Unió hatáskörét nem egészítette ki, sőt nem is váltotta fel semmilyen más, általánosságban *hasonló* hatáskör. A nemzetek feletti szuverenitás és annak jogrendje érvényességének alapja inkább a tagállamok felhatalmazása a szuverén jogok gyakorlására és az állam jogalkalmazási parancsa. Az uniós alkotmány az "állami alkotmány integrált kiterjesztését" jelenti nemcsak feladataiban és céljaiban, hanem a tagállamoktól való levezetésében és a tagállami jogalkalmazási rendre való hivatkozásában is".¹⁴²

Az uniós polgárság megszerzésével kapcsolatban ez azt is jelenti, hogy a Közösség nem szabályozhatja önállóan az uniós polgárság megszerzését. Az EK-Szerződés 8a. cikke szerint az uniós polgárság a tagállamok állampolgárságának megszerzésére és elvesztésére vonatkozó, szintén eltérő feltételekhez kapcsolódik, és így csupán az állampolgárság által létrehozott kapcsolat: "Az uniós polgárság kiegészíti a nemzeti állampolgárságot, de nem helyettesíti azt."¹⁴³ Ezért a Közösség nem tudja szabályozni a megszerzés feltételeit az uniós polgárság önálló átadásának lehetőségével. Továbbá az Unió, az állammal ellentétben, nem tart igényt polgárainak kizárólagos lojalítására, és közösségi szinten "nincsenek olyan eljárások, amelyekkel az uniós polgárok maguk védhetnék meg érdekeiket.

¹⁴¹H. H. Klein: Die Europäische Union und ihr demokratisches Defizit, in: J. Goydke u.a. (szerk.): Vertrauen in den Rechtsstaat: Beiträge zur deutschen Einheit im Recht. FS Walter Remmers, Köln és 1995, 195205.

¹⁴²M. Kaufmann: Politische Integration und Demokratieprinzip, Baden-Baden, 1997, 469 hivatkozással H.-P. Ipsenre: Fusionsverfassung Europäische Gemeinschaften, Bad Homburg et al. 63.

¹⁴³Az EK-Szerződés 8. cikkének (1) bekezdése.

¹⁴⁴ Az EKSz. 8 - 8 e. cikkének rendelkezései, amelyek az uniós polgársággal járó jogokat szabályozzák, csak részben veszik figyelembe az *activus státuszt*: részletesen ezek közé tartozik az európai parlamenti választásokon való választójog (EKSz. 8 b. cikk (2) bekezdés), a nemzeti helyi képviseletek (EKSz. 8 b. cikk (1) bekezdés), a konzuli és diplomáciai segítségnyújtás, amelyet minden tagállam biztosít az uniós polgároknak. Részletesen ezek közé tartozik az európai parlamenti választásokon való szavazati jog (EKSz. 8b. cikk (2) bekezdés), a nemzeti helyi tanácsokba való választási jog (EKSz. 8b. cikk (1) bekezdés), a konzuli és diplomáciai segítségnyújtás, amelyet minden tagállam köteles biztosítani az uniós polgároknak (EKSz. 8c. cikk), valamint az általános tartózkodási jog (EKSz. 8a. cikk). Ezen kívül léteznek az alapvető jogok védelmének elsődleges jogi garanciái, valamint a közösségi hatóságokkal és a tagállamok hatóságaival szembeni jogvédelem garanciája, amennyiben azok vagy szerveik megsértik a közösségi jogot.

Jelenleg még nem lehet megjósolni, hogy az EK-Szerződés 8-8e. cikke szerinti uniós polgárságból eredő jogok milyen mértékben járulnak hozzá az egyes polgárok és a Közösség közötti identitás kialakulásához és az európai nemzet kialakulásához. Bár a növekvő jogi konszolidáció alapján az uniós polgárság megteremtheti az európai szintér politikai egységének egy darabját, a formális keret létrehozása önmagában nem lesz képes megteremteni a jelenleg még hiányzó európai identitástudatot. Európa polgárai számára azonban az eddig "nemzetileg zárt identitásképződés" egyre inkább megnyílik, amennyiben az Európai Unióval egy új intézmény "mint az elvárások és igények elszámoltathatóságának egysége" egyre inkább kiegészül: "A nemzetállamokon belüli identitásképződések, amelyek már eddig is többdimenziósak voltak", a jövőben az "európai referenciapont" által még az eddiginél is jobban ki fognak bővülni.¹⁴⁵

¹⁴⁴H.-P. Folz: Demokrácia és integráció. Der Konflikt zwischen Bundesverfassungsgericht und Europäischen Gerichtshof über die Kontrolle der Gemeinschaftskompetenzen, Berlin és1999,128 R. Bieber: Demokratie und Entscheidungsfähigkeit in der künftigen Europäischen Union, in: Systemwandel in Europa - Demokratie, Subsidiarität, Differenzierung, ed. by R. Bieber, C. Giering et al. 23.

¹⁴⁵M. R. Lepsius: Az Európai Unió, gazdasági-politikai integráció és kulturális pluralitás. In: R. Viehoff/R. T. Segers (szerk.): Kultúra, identitás, Európa. Egy konstrukció nehézségeiről és lehetőségeiről. Frankfurt/M. 1999, 213.

4. Európai integráció: Németország és Hollandia

Ha az európai integráció témájára és az alkotmány ebben játszható szerepére utalunk, azonnal világossá válik, hogy az alkotmány politikailag integráló és identitásképző funkciói a jelenben kizárólag állami alapon teljesülnek, ez a kapcsolat az európai és észak-amerikai alkotmányos fejlődés eredménye.¹⁴⁶ De még ebben az összekapcsolásban sem egyértelmű az alkotmány fogalma. Az alkotmány típusát ugyanis a mai napig alapvetően az határozza meg, hogy tartalmaz-e, illetve milyen mértékben tartalmaz-e nemcsak strukturális leírásokat, hanem az állami célkitűzésekre és az alapvető jogok biztosításának módozataira vonatkozó rendelkezéseket is. Az, hogy kívánatos-e az állami célok és az alapvető jogok többé-kevésbé átfogó katalógusának kifejezett szerepeltetése, az adott történelmi "általános politikai-társadalmi helyzettől" függ, amelyben az alkotmányt megírják vagy módosítják. Emellett vannak "az alkotmányos elméletek és elvek, amelyeket az adott helyzet nem hagy érintetlenül, és amelyek szintén változhatnak".

-ideológiák".¹⁴⁷ Az európai alkotmányok összehasonlítása ugyanis azt mutatja, hogy "[e]gyik

annál stabilabb volt az alapvető konszenzus egy közösségben... annál kevésbé van szükség... ...a módosítási korlátok és az örökösödési záradékok miatt. Ezek a rendelkezések kifejezik az alkotmányozó jogalkotó bizonyos kétségeit alkotásának normatív erejével kapcsolatban, de azt a történelmi tapasztalatot is, hogy a belső és külső fejlemények megváltoztathatják az alapvető konszenzust, és így veszélyeztethetik a jónak vélt rendet.¹⁴⁸

¹⁴⁶Vö: J. Isensee: Staat und Verfassung, in: ders./P. Kirchhof (szerk.): Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 1. kötet: Grundlagen von Staat und Verfassung, Heidelberg 591ff1987,.; D. Grimm: Entstehungs- und Wirkungsbedingungen des modernen Konstitutionalismus, in: Zukunft der Verfassung, Frankfurt/M. 31ff1994,.; D. Grimm: Verfassung II, in: O. Brunner/W. M. 31ff. Conze/R. Koselleck (szerk.): Geschichtliche Grundbegriffe, 6. kötet, Stuttgart E1990.-W. Böckenförde: Historische Entwicklung und Bedeutungswandel der Verfassung, in: ders.: Staat, Verfassung, Demokratie. Studien zur Verfassungstheorie und zum Verfassungsrecht, szerk2.. Frankfurt/M. 29ff1992, Vö. még: W. Reinhard: Geschichte der Staatsgewalt, Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart, München. 1999.

¹⁴⁷E.-W. Böckenförde: Historische Entwicklung und Bedeutungswandel der Verfassung, in: ders.: Staat, Verfassung, Demokratie. Studien zur Verfassungstheorie und zum Verfassungsrecht, 2. kiadás. Frankfurt/M. 1992, 29.

¹⁴⁸I. Pernice: Az alkotmányok védelme: Verfassungsrechtliche Mechanismen zur Wahrung der Verfassungsordnung, in: L'espace constitutionnel europeen = The European constitutional area, szerk. R. Bieber, P. Widmer en collab. avec: Centre de Droit Compare et Europeen de l'Universite de Lausanne, Zürich 225-226.1995,

4.1. Németország

A Német Szövetségi Köztársaságban az alaptörvény megalkotásakor a hangsúly a nemzetiszocializmus tapasztalatainak háttérében az a normatív cél állt, hogy a szélsőséges és polarizáló tendenciák ellen védett, stabil, jó és igazságos alaprendet hozzanak létre.¹⁴⁹ A weimari köztársaság kudarca ugyanis nagyrészt a saját rendfelfogásával szembeni semlegességének, az alkotmányértelmezés feszítő képességének és a közvetlen demokrácia formáinak politikai hatásának volt betudható, mivel a weimari birodalmi alkotmánynak nem voltak *hatékony* gátjai a politikai rendnek a saját talaján és szabályai szerint zajló teljes átalakulása ellen.¹⁵⁰ Az akkoriban uralkodó, különösen Gerhard Anschütz által reprezentatív módon megfogalmazott nézet szerint normatívan minden nyitva állt az alkotmánymódosító törvényhozás előtt, annak korlátlan szuverenitása folytán: "Az alkotmány nem a törvényhozás felett áll, hanem annak rendelkezésére".¹⁵¹ És még 1932-ben, nem sokkal a nemzetiszocialisták hatalomra jutása előtt, a volt birodalmi igazságügy-miniszter és jogfilozófus Gustav Radbruch ebben az összefüggésben úgy vélekedett, hogy "a relativizmus... az alkotmány szellemi előfeltétele...".

Erről is: G. H. Fox/G. Nolte: *Intolerant Democracies*, in: *Harvard International Law Journal* 18ff1995,. Továbbá különösen: P. Häberle: *Verfassungsrechtliche Ewigkeitsklauseln als verfassungsstaatliche Identitätsgarantien*, in: Y. Hangartner/St. Trechsel (szerk.): *Völkerrecht im Dienste des Menschen*, FS Hans Haug, Bern/Stuttgart. 82.

¹⁴⁹Vö. további megjegyzéseimet in: *Memory in the Construction of Constitutions*, in: *Ratio Juris, International Journal of Jurisprudence and Philosophy of Law*. 2001.

¹⁵⁰A fentebb idézett Benjamin Barber, mint a republikánus álláspont képviselője, ezzel szemben azt állítja, hogy a németországi nemzetiszocializmus, sőt az egész "20. század kollektívizmusa" inkább a "túl kevés demokrácia és a túl sok liberalizmus" következménye volt. A liberalizmus végül is nem tudott "egészséges és életképes közösségi politikát kínálni az embereknek". Az erre vonatkozó markáns érveket Adorno "A tekintélyelvű személyiség" című tanulmányaiban látja kibontakozni. Lásd: B. Barber: *Die liberale Demokratie und der Preis des Einverständnisses*, in: B. van der Brink/W. van Reijen (szerk.): *Bürgergesellschaft, Recht und Demokratie*, Frankfurt/M. 1995, 361. Claus Leggewie és Horst Meier (in: *Republikenschutz, Maßstäbe für die Verteidigung der Demokratie*, Hamburg 1995) a weimari demokrácia kudarcának okainak kérdését ismét egy intézményesen csonka szemléletre szűkítve látják. E nézet szerint a kudarc nem az alkotmány rossz értelmezésének, hanem a társadalmi és politikai konfliktusok következménye volt. Továbbá a központi alkotmányos probléma nem a 76weimari Reichsverfassung (WRV) cikkelye, hanem a birodalmi elnök erős pozíciója, különösen a sürgősségi rendeleti jog és a Reichstag felosztatásának lehetőségei voltak. És végül Christoph Gusy szerint (in: *Weimar - die wehrlose Republik? Verfassungsschutzrecht und Verfassungsschutz in der Weimarer Republik*, Tübingen 1991), a weimari köztársaságban az állam védelmét szolgáló intézkedések széles spektruma volt.

¹⁵¹G. Anschütz: *Die Verfassung des Deutschen Reiches vom 11. August 1919: ein Kommentar für Wissenschaft und Praxis*, 14. kiadás. Berlin 1933, 76. cikk, 76. o. 40.

Ez a "demokrácia alkotmánya", és ez utóbbinak késznek kell lennie arra, hogy "az állam vezetését bármely politikai véleményre bízva, amely (képes) többséget szerezni, mert nem ismeri a politikai nézetek helyességének egyértelmű kritériumát, nem ismeri el a pártok feletti álláspont lehetőségét".¹⁵²

A weimari köztársaság politikai tapasztalatai és demokráciafelfogása alapján, amelyhez a túlnyomórészt értékrelativista toleranciagondolkodás vezetett, a szövetségi köztársaságnak ezért egy úgynevezett "wehrhaften" (militáns), "streitbaren" vagy "militáns" demokráciává kell fejlődnie.¹⁵³ az alkotmány értékalapú értelmezése alapján.¹⁵⁴ amelyben minden politikai tartalom már nem válhatna a jogállamiság pusztá formális értelmezése alapján a jogrend tárgyává, ha csak a parlamentben meglenne a szükséges többség az alkotmány módosításához. Még ha az Alaptörvény kifejezett normatív biztosítékai újdonságnak tekinthetők is a német alkotmánytörténetben, és az Alaptörvényt szerzői nagyobb mértékben látták el ilyen identitásbiztosító biztosítékokkal, mint az Európai Unió bármely más alkotmányát, az ilyen korlátozó rendelkezések mégis a nyugati gondolkodás dogmatörténeti hagyományának bizonyos szálain alapulnak.¹⁵⁵ A modern kor óta az alkotmány ilyen értelmezése azon az elképzelésen alapul, hogy "a korlátozó alkotmányos rendelkezések nem fenyegetik a demokráciát", hanem "az identitás biztosításának hasznos eszközei".¹⁵⁶ hanem inkább "hasznos eszközként, hogy megelőzzük... kollektív önpusztítás".

¹⁵²Előszó a "Rechtsphilosophie" 1932-ben megjelent 3. kiadásához, szerkesztette E. Wolf és H. P. Schneider, Stuttgart Részletesebben 1950, 84.: M. Schäfer: *Die Rationalität des Nationalsozialismus, Zur Kritik philosophischer Faschismustheorien am Beispiel der Kritischen Theorie*, Weinheim. 1994.

¹⁵³Ezt a cikk határozza meg. 5 Abs. Art 3., 9 Para. cikk. 2, 18, Art. 21 Abs. implicit 2, módon az Art. 33 bekezdésben és 4 a GG 79. cikk (3) bekezdésében foglaltak szerint. Lásd erről többek között: J. Lameyer: *Streitbare Demokratie, Eine verfassungshermeneutische Untersuchung*, Berlin 1978 és E. Denninger: "Streitbare Demokratie" und Schutz der Verfassung, *Handbuch des Verfassungsrechts*, 1. kötet, szerk. E. Benda/W. Maihofer, H.-J. Vogel, Berlin/New York 1995, 675ff. Vö. még: G. H. Fox/G. Nolte: *Intolerant Democracies*, in: *Harvard International Law Journal* 1995, 1-67. A militáns demokrácia kifejezés és fogalma Karl Loewenstein: *Militant Democracy and Fundamental Rights* (in: *American Political Science Review*, 31 [1937], 417ff. és 638ff.) címmel megjelent 1937 esszéjére vezethető vissza. Ott elismerte a fasizmus által fenyegetett demokratikus jogállamoknak azt a jogot, hogy bizonyos feltételek mellett korlátozott időre korlátozzák az alapvető jogokat, és párttilalmat rendeljenek el.

¹⁵⁴E.-W. Böckenförde: *Historische Entwicklung und Bedeutungswandel der Verfassung*, in: ders.: *Staat, Verfassung, Demokratie. Studien zur Verfassungstheorie und zum Verfassungsrecht*, 2. kiadás. Frankfurt/M. 1992, 49-51.

¹⁵⁵Erről: K.-E. Hain: *Die Grundsätze des Grundgesetzes. Eine Untersuchung zu Art. 79 Abs. 3 GG*, Baden-Baden 40ff. 1999,

¹⁵⁶R. Dworkin: *Egyenlőség, demokrácia és alkotmány: Mi, a nép és a bírák*. In: U. K. Preuß (szerk.): *Az alkotmány fogalmáról, A politikai rendje*, Frankfurt/M. 1994, 203.

figyelembe kell venni.¹⁵⁷ A korlátozó alkotmányos szabályok ezért a "játékszabályokhoz" vagy a "nyelvtani szabályokhoz" hasonlíthatók, amelyek nem csupán a többségi és a tisztviselők számára jelentenek korlátozást, hanem inkább hatásköröket ruháznak át és szabályozzák azok használatát.¹⁵⁸ Mint ilyenek, funkcionálisan "felhatalmazónak" vagy "lehetővé tevőnek" tekintendők: Önkényszeresként ugyanis nem gyengítik a demokráciát, hanem éppen a demokrácia megerősítéséhez szükségesek, például azért, hogy nem adnak lehetőséget a többségnek az alkotmány önkényes megváltoztatására, vagy hogy a többség megszilárdítja saját hatalmát, amennyiben a jövőre nézve megakadályozza az ellentétes többség kialakulását.

Amennyiben a politikai közösségek abban különböznek egymástól, hogy egyben "kommunikációs, tapasztalati és emlékezeti közösségek" is, amelyekben "kollektív identitás alakul ki" és "öröklődik", a "közös jogi meggyőződés" és a "kollektív emlékezet" közötti kapcsolatot is befolyásolják a többé-kevésbé korlátozó alkotmányos szabályok.^{159a} "közös jogi meggyőzések" és a "kollektív emlékezet" közötti kapcsolatot többé-kevésbé korlátozó alkotmányos szabályok is befolyásolják.¹⁶⁰ egy olyan kapcsolat, amely viszont különböző intenzitással bontakoztatja ki az alkotmányok *szimbolikus* és *instrumentális* hatását.¹⁶¹

Így az alapjogok erős hangsúlyozása, azok erősen fejlett védelmi mechanizmusa és az emberi méltóság mint alapvető állami norma garantálásának kifejezett hangsúlyozása¹⁶² a Német Szövetségi Köztársaság az Alaptörvény fejlett normativitásával emelkedik ki a többi tagállam közül, ugyanakkor a Német Szövetségi Köztársaság politikai kultúrája, amely így elsősorban alkotmányközpontú, azt jelenti, hogy nemcsak alkotmányos állam, hanem jogállam is.

¹⁵⁷St. Holmes: Alkotmányos elődöntések és a demokrácia paradoxona. In: U.K. Preuß (szerk.), *Zum Begriff der Verfassung, Die Ordnung des Politischen*, Frankfurt/M. 1994, 162.

¹⁵⁸St. Holmes: Alkotmányos elődöntések és a demokrácia paradoxona. In: U.K. Preuß (szerk.), *Zum Begriff der Verfassung, Die Ordnung des Politischen*, Frankfurt/M. 1994, 152-153.

¹⁵⁹P. Graf Kielmannsegg: Lässt sich die europäische Gemeinschaft demokratisch verfassen? In: *Europäische Rundschau* (21994), "27.Európa" viszont - mondja Kielmannsegg - "nem a kommunikáció közössége, aligha az emlékezet közössége, és csak nagyon korlátozott mértékben a tapasztalat közössége".

¹⁶⁰D. Étterem: Emlékezet és intézmény. Über zweilei Ethnos, in: ders.: *Kreisläufe, Nationalsozialismus und Gedächtnis*, Berlin és 1995 M. Schäfer: *Memory in the Construction of Constitutions*, in: *Ratio Juris, International Journal of Jurisprudence and Philosophy of Law* J2001.¹⁶¹ Gebhardt: *Die Idee der Verfassung: Symbol und Instrument*, in: A. Kimmel (szerk.): *Az alkotmányok mint a politika alapjai és eszközei*, Baden-Baden 9ff.1995,

¹⁶²H. Hofmann: Die versprochene Menschenwürde, in: *Archiv des öffentlichen Rechts* 3 (1995), 369. Eberhard Denninger (in: *Sicherheit/Vielfalt/Solidarität: Ethisierung der Verfassung*, in: U. K. Preuß: *Zum Begriff der Verfassung, Die Ordnung des Politischen*, Frankfurt/M. 1994), az alkotmány funkcióját az ilyen "alapvető állítások... szempontjából vizsgálja. mint az önmagát alkotó nép önvalloása a kollektív létezés alapvető, ekként megélt feltételeiről".

A német nemzet¹⁶³ esetében azonban "a nemzetnek mint a polgárok nemzetének jelentős pontosítása" is megtörtént, amely a többi tagállamhoz hasonlóan most már elsősorban a "polgári jogok és az alkotmányos rend" tekintetében határozza meg nemzeti identitását. ¹⁶⁴ A polgárok nemzete tehát nem etnikai-kulturális közösségeiben találja meg identitását, hanem a polgárok demokratikus részvételi és kommunikációs jogaik gyakorlásában. Az "alkotmányos patriotizmus" ¹⁶⁵ fogalma, amelyet Dolf Sternberger, majd később Jürgen Habermas alkotott meg ebben az összefüggésben, az alkotmányban kifejezett értékek és eljárások iránti elkötelezettséget állítja az állampolgár és a közösség közötti kapcsolat középpontjába. Az alkotmány és a nemzeti politikai identitás ezáltal olyan kapcsolatba kerül, amelynek valószínűleg sehol Európában nincs megfelelő párja. Ebben az értelemben Habermas "alkotmányértelmezése... a "történelmi körülmények között konkretizált alkotmányos patriotizmus" ebben az értelemben értendő, hiszen igazságossági elveit egy adott közösség múltjából kell levezetni, amely nélkül nem érthető meg egy alkotmány sajátos etikai jósága.¹⁶⁶ Ebben az összefüggésben igaz, hogy az alkotmányos hazafiság a

¹⁶³H. Vorländer: Alkotmány és konszenzus. Der Streit um die Verfassung in der Grundlagen- und Grundgesetz-Diskussion der Bundesrepublik Deutschland. Tanulmányok az alkotmány konszenzuszfunkciójáról és konszenzuslehetőségéről a pluralista és jóléti állam demokráciájában. Berlin 2ff1981,.

¹⁶⁴Rainer Lepsius: Érdekek, eszmék és intézmények, Opladen 245.

¹⁶⁵D. Sternberger: Verfassungspatriotismus, Schriften Band X, Frankfurt/M. 1994, 13ff. J. Habermas: Geschichtsbewußtsein und posttraditionale Identität, Die Westorientierung der Bundesrepublik. In: ders.: Eine Art Schadensabwicklung, Frankfurt/M. 159ff1987, valamint ders.: Verfassungspatriotismus - im allgemeinen und im besonderen, in: ders.: Die nachholende Revolution, Frankfurt/M. 1990, 147ff. Kritikus megjegyzést fűz ehhez Josef Isensee, aki az alkotmányról az állam szempontjából gondolkodik: "A szövetségi köztársaság németjei az alaptörvényben keresik szellemi egységüket. Ügyszólván lutheri megoldás: hagyomány és intézmény nélkül gazdálkodni, és az írott, tiszta szóra építeni. Sola scriptura: a bonni alaptörvény". (J. Isensee: Die Verfassung als Vaterland, Zur Staatsverdrängung der Deutschen. In: A. Mohler (szerk.): A valóság mint tabu, München 141986,).

¹⁶⁶Igaz, Habermas számára kezdetben "a saját életmóddal és hagyományokkal való azonosulást felülírta egy elvontabbá vált patriotizmus, amely már nem a nemzet konkrét egészére, hanem elvont eljárásokra és elvekre utal.... A demokrácia és az emberi jogok általánosításának elvont eszméje alkotja... azt a kemény anyagot, amelyen most a nemzeti hagyományok sugarai megtörnek...". (J. Habermas: Geschichtsbewußtsein und posttraditionale Identität, Die Westorientierung der Bundesrepublik. In: ders.: Eine Art Schadensabwicklung, Frankfurt/M. 173ff1987,.) Habermas szerint ugyanis Auschwitznak újra és újra emlékeztetnie kell a németeket arra, "hogy nem támaszkodhatnak történelmük folytonosságára. Ezzel a monstre folytonossági töréssel a németek elvesztették annak lehetőségét, hogy politikai identitásukat másra alapozzák, mint univerzalista polgári elvekre, amelyek fényében a nemzeti hagyományokat nem lehet többé láthatatlanul, hanem csak kritikusan és önkritikusan kisajátítani" (J. Habermas: Ismét: A németek identitásáról, in: ders.: Die nachholende Revolution, Frankfurt/M. 1990, 219-220). A német polgárok politikai identitásának azonban akkor is egy konkrét alkotmányra, azaz az Alaptörvényre kellene utalnia. Ez az alaptörvény

Azonban még nem a transznacionális politikai identitás mellett, amely mellett különösen Jürgen Habermas az alkotmányos patriotizmus fogalmát is ki szeretné állítani, amennyiben ez ugyanazon, a nemzeti történelemben beivódott univerzalista jogelvek különböző értelmezéseiből nőhet ki.¹⁶⁷

Az alapjogi rész az értékalapú Alaptörvény nélkülözhetetlen és megmásíthatatlan jellemzője, ami már az alapjogi katalógusnak az alkotmány elején elfoglalt kiemelkedő helyében is kifejezésre jut (GG 1-19. cikk). Az alapjogoknak az állami beavatkozással szembeni védekezési jogként való hagyományos, klasszikus-liberális felfogásán túl az alapjogok jelenleg érvényes német alapjogi felfogás szerint az alapjogok garanciái a következő elemeket is tartalmazzák

hanem a nemzeti alkotmányos előtörténetét is, amely a 19. század elejére nyúlik vissza. Az alaptörvényt tehát mindenekelőtt úgy kell értelmezni, mint a weimari tapasztalatokból való tanulási kísérletet. A konkrét alkotmánynak ez a történelmi dimenziója kevésbé jelenik meg az alkotmányos hazafiság vallomásaiban, amelyek csak az univerzalista elvekre hivatkoznak.

Eközben Habermas is kifejezetten egyetért ezzel a nézettel, mert a jogrendszerek kialakítása és értelmezése "egészében *etikailag is átitatódik, mert* ugyanazon alkotmányos elvek univerzalista tartalmát másként értelmezik, mégpedig egy nemzeti történelem tapasztalatainak összefüggésében és a történelmileg uralkodó hagyomány, kultúra és életmód fényében minden esetben másként". (J. Habermas: *Inklusion - Einbeziehen oder Einschließen? A nemzet, a jogállam és a demokrácia kapcsolatáról*", in: *Die Einbeziehung des Anderen*, Frankfurt/M. 1996, 173. Továbbá: Ders.: *Anerkennungskämpfe im demokratischen Rechtsstaat*, in: Ch. Taylor, Mutikulturalismus und die Politik der Anerkennung, Frankfurt/M. 1993, 164ff.) Goldhagen "Hitlers willige Vollstrecker" című könyvének laudációjában is (in: *Die Zeit* v. 14.3. 1997) megállapítja: "Az önmegértésről szóló diskurzusokban, amelyeket filmek, televíziós sorozatok és kiállítások, valamint történelmi reprezentációk vagy "ügyek" ösztönöznek, nem rövid távú célokról és politikákról vitatkozunk, hanem a kívánatos együttélés formáiról, azokról az értékekről is, amelyeknek prioritást kell élvezniük a politikai közösségben. Ugyanakkor arról is szól, hogy miként tisztelhetjük egymást, mint a köztársaság polgárait - és azt, akinek szeretnénk, hogy mások elismerjenek bennünket. A nemzeti történelem fontos háttér képez ehhez. A személyiségünk részévé vált nemzeti hagyományok és mentalitások messze túlmutatnak a köztársaság kezdetein. A politikai önértelmezés és a történelmi tudat e kapcsolata határozza meg azt a perspektívát is, amelyből Goldhagen könyve számunkra relevánssá válik." Ebben a vonatkozásban aztán az is helytelen lenne, ha egy ilyen konkrét alkotmányos patriotizmus politikai identitásának a "nemzeti identitás igényének" hiányát, azaz a "történelmi-kulturális kohézió" hiányát vagy túlságosan "magas absztrakciós tartalmát" tulajdonítanánk (erről lásd a következő hozzászólásokat: E.-W. Böckenförde: *The Nation*

- *Identität in Differenz* [144. o.]; R. Schröder: *Deutsche Identität nach der Wiedervereinigung* [167. o.] és M. C. Brands: *Zwischen Groß- und Kleinmannssucht, Fünf Thesen zur nationalen Identität der Deutschen* [183. o.], mindezek hozzájárulások in: K. Michalski [szerk.]: *Identität im Wandel*, Stuttgart 1995). Vö. még a megjegyzéseimet a következőkben: M. Schäfer: *Memory in the Construction of Constitutions*, in: *Ratio Juris, International Journal of Jurisprudence and Philosophy of Law*. 2001.

¹⁶⁷ J. Habermas: *Staatbürgerschaft und nationale Identität*, in: ders. 1992.,: *Faktizität und Geltung, Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*, Frankfurt/M. 651.

Az alapjogoknak azonban más, további jogi aspektusai is vannak, amelyek a vonatkozó szakirodalomban és az alkotmányjogtudományban hosszú és ellentmondásos vita után objektív jogi funkcióként alakultak ki.¹⁶⁸ Az alapjogok mint az egész jogrend objektív elveinek értelmezése szempontjából alapvető jelentőségű a Szövetségi Alkotmánybíróság januári 15. Lüth-ítéletének a 1958. joggyakorlat számára mind a mai napig meghatározó határozata. Miután a bíróság először megállapította, hogy az alapjogok elsősorban az egyén szabadságának szféráját hivatottak biztosítani az államhatalom beavatkozásától, ezt követően megállapította, hogy ugyanígy helyes, "hogy az Alaptörvény, amely nem kíván értékesrendet alkotni..., az alapjogokról szóló részében objektív értékrendet is kialakított, és éppen ebben az alapjogok érvényességének elvi növekedése fejeződik ki.... Ennek az értékrendnek, amelynek középpontjában a szabadon fejlődő emberi személyiség és annak a társadalmi közösségen belüli méltósága áll, alkotmányos alapidöntésként kell érvényesülnie a jog minden területén; a jogalkotás, a közigazgatás és a jogalkalmazás ebből kap iránymutatást és impulzusokat."¹⁶⁹

Az alapjogokban garantált elvek betartásának és az ezen alapuló alkotmányos valóságban való megvalósításának kötelezettsége minden államhatalom számára jelentős hatást gyakorol az alapjogok védelme tekintetében. Ezt a célt szolgálja mindenekelőtt az alapvető jogok lényegének garantálása (GG 19. cikk (2) bekezdés), amely "az alkotmányos értékrend teljességét" tükrözi.¹⁷⁰ valamint az alapjogok módosításának vagy eltörlésének tilalma, amennyiben a GG 1. cikkének a "későbbi" alapjogokra kizáró elve érintett.¹⁷¹ Emellett a GG 79. cikk (3) bekezdésének alkotmányossági felülvizsgálati korlátozása az alkotmány anyagi magját kívánja védeni, amely "az Alaptörvény által megalapozott történeti-konkrét rend azonossága".¹⁷² - azaz a védelem a

¹⁶⁸ A legtöbb szakirodalom az alapjogok "objektív-jogi funkciójáról", "objektív-jogi tartalmáról", "objektív elvekről", "objektív alapjogi alapidöntésekről" vagy "objektív dimenziójáról" beszél.

¹⁶⁹ BVerfGE (7,204ff198.)

¹⁷⁰ P. Häberle: Die Wesensgehaltgarantie des Art. 19 Abs. 2 Grundgesetz, Karlsruhe 1962, 61. Vö. még a Szövetségi Alkotmánybíróság esetjogával, amely az Alaptörvény teljes alapjogi részében "a hatályos alkotmány nélkülözhetetlen, az Alaptörvény alkotmányos szerkezetéhez tartozó lényegi elemét" látja (BVerfGE [37,280271] valamint BVerfGE [58,30ff.]1 és BVerfGE 73, 339 [376]).

¹⁷¹ K. Stern: Die Bedeutung der Unantastbarkeitsidee des Art. 79 Abs. 3 GG für die Grundrechte, in: ders.: Der Staat des Grundgesetzes, Köln/Berlin/München 1992, 287-288.

¹⁷² K. Hesse: Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 16. erg. Auflage, Heidelberg 1988,262.

az emberi méltóság és az államhatalomnak az alapvető jogokhoz való kötöttsége, valamint a GG 20. cikkében lefektetett elvek (népszuverenitás, jogállamiság, szociális állam, demokrácia, hatalommegosztás és föderalizmus). Az Alaptörvény 379. cikk (1) bekezdésén túlmutató alkotmánymódosítás tehát forradalmi és szuverén alkotmányos újrateemtésnek minősül, amelyre az Alaptörvény 146. cikkében foglalt alkotmányozó néphatalom jogelvei vonatkoznak: "Ez az Alaptörvény... hatályát veszti azon a napon, amelyen a német nép által szabadon elfogadott alkotmány hatályba lép." Az Alaptörvény 146. cikkével az Alaptörvény tehát "a weimari alkotmány jogi végének tapasztalataiból is nagyon világosan a nép alkotmányos hatalmának korlátozásának és csatornázásának útjára lépett".¹⁷³ A 79. cikk (3) bekezdése Weimarhoz viszonyítva a forradalmi törekvésekről a "törvényesség álarcát" volt hivatott levenni.¹⁷⁴

Végül, az alapjogok jogosultjainak a szövetségi alkotmánybírósághoz alkotmányjogi panasz útján történő forduláshoz való joga - amelyet 1951-törvény vezetett be, és 1969-ben az Alaptörvény 93. cikkének (1) bekezdése 4a. pontjában rögzítették magában az Alaptörvényben - az alapjogok és az Alaptörvény fent említett támogató állami alapszabályainak védelmét szolgálja. Ez a polgárok számára különleges jogvédelmi eszközt biztosít az alapvető jogok bírósági érvényesítéséhez.¹⁷⁵ Az alapvető jogok védelmének biztosítása azonban *valamennyi* német bíróság feladata. Csak a jogorvoslat kimerítése után lehet fellebbezni a Szövetségi Alkotmánybírósághoz, amely aztán végleges, országosan kötelező érvényű döntést hoz. Az a német állampolgár, aki nem elégedett a Szövetségi Alkotmánybíróság határozatával, a hazai jogorvoslati lehetőségek kimerítése után azonban még mindig fellebbezhet a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bíróságához.¹⁷⁶

Az alkotmány szimbolikus funkcióját, amelyet fentebb már az alkotmányos patriotizmus fogalmával érintettünk, tehát mindenekelőtt az aktív alkotmánybíráskodás intézménye erősíti, mert ezen keresztül a "szimboli-

¹⁷³ E.-W. Böckenförde: Die verfassungsgebende Gewalt des Volkes - Ein Grenzbegriff des Verfassungsrechts, in: ders.: Staat, Verfassung, Demokratie. Frankfurt/M. 1991, 104.

¹⁷⁴ Vö. K.-E. Hain: Die Grundsätze des Grundgesetzes. Az Art. 79 Abs. GG3, Baden-Baden Anm. 1999, 92.

¹⁷⁵ BVerfGE 4ff1.,

¹⁷⁶ Art. 35 EJE

licális funkcióját az alkotmány saját intézménye gyakorolja, és közvetlenül kapcsolódik az instrumentális funkcióhoz".¹⁷⁷ Az alkotmány és értelmezői így jelentős normatív jelentőséget és nevelési feladatot¹⁷⁸ kapnak a politikai élet számára: A "karlsruhei hunyorgás", mint annak a lehetőségnek a hatása, hogy "szinte minden komoly politikai vitát az Alkotmánybíróság elé lehet vinni, alkotmányos-jogi átfedést teremt a politikai folyamaton, amely valószínűleg a Szövetségi Köztársaság sajátos "politikai kultúrájának" részeként számon tartható".¹⁷⁹ Németországban tehát mind a mai napig - egy olyan országban, amelyet nem kis mértékben jellemez az "etatista hagyomány"¹⁸⁰ és a politikával szembeni folyamatosan megújuló bizalmatlanság - az "alkotmányos kultúrát" váránk.

¹⁷⁷ J. Gebhardt: Die Idee der Verfassung: Symbol und Instrument, in: A. Kimmel (szerk.): Verfassungen als Fundament und Instrument der Politik, Baden-Baden, 1995, 15 hivatkozással E. Corwin: The Constitution as Instrument and as Symbol, in: *The American Political Science Review* (61936), 1071-1085.

¹⁷⁸ Különösen Peter Häberle (in: Verfassungsgerichtsbarkeit als politische Kraft, in: ders.: Verfassungsgerichtsbarkeit zwischen Politik und Rechtswissenschaft, Königsstein/Ts. 1980, 79), Rudolf Smend (Festvortrag zur Feier des zehnjährigen Bestehens des Bundesverfassungsgerichts am 26. Januar 1962, in: P. Häberle [ed.]: Verfassungsgerichtsbarkeit, Darmstadt 3371976,) az alkotmány és különösen az alkotmánybíráskodás nevelő feladatát hangsúlyozta a német lakosság számára: "A BVerfG "alapjog-politikát", de egyben "föderalista"... par excellence "politikai nevelőmunkát" végzett. Különösen, ha a politikai kultúra... nem lehet egyik napról a másikra "beültetni", az alkotmányos joghatóságnak... központi szerepe van ebben a lassú növekedési folyamatban". Vö. még: ders: Verfassungsprinzipien als Erziehungsziele, in: *Recht als Prozess und Gefüge*, FS für Hans Huber zum 80. Geburtstag, Bern 211ff.1981,

¹⁷⁹ I. Ebsen: Das Bundesverfassungsgericht als Element gesellschaftlicher Selbstregulierung. Az alkotmányos joghatóság pluralista elmélete a demokratikus jogállamban, Berlin 1985, 11.

¹⁸⁰ K. Sontheimer: Grundzüge des politischen Systems der neuen Bundesrepublik Deutschland, München 1993, 160ff. Már Hegel is ezt írta: "A polgári társadalomban mindenki öncélú, minden más semmi számára. De másokkal való kapcsolat nélkül nem tudja elérni céljainak hatókörét; ezek a mások tehát a partikuláris cél eszközei." A megosztott társadalmat minden ellentétével és önző érdekével együtt - Hegel szerint - a fölötte álló állam békíti ki. Ez az ész objektív folyamatának megnyilvánulása: az állam mint "az erkölcsi eszme valósága" legyőzi a társadalomban feloldhatatlanná vált ellentmondásokat, és megszelídíti a társadalom feloldódó dinamikáját. Csak az állam okában valósul meg tehát a történelmileg lehetséges szabadság, mert "az állam a konkrét szabadság valósága" (G. F. W. Hegel: Grundlinien der Philosophie des Rechts, Frankfurt/M. 1970, 339, 398 és 406). A nagy hatású Handbuch des Staatsrechts (Az alkotmányjog kézikönyve) első kötetében, amely az "állam és az alkotmány alapjaival" foglalkozik, szinte azonos módon olvashatjuk Josef Isensee-nél: "A társadalom antagonizmusai hozzák létre a modern állam szükségességét. Ez a megfelelője. Garantálnia kell az egységet a pluralizmussal szemben és a békét az ellentétekkel szemben.... Dilemmája abban áll, hogy a társadalom megosztottsága révén egységet kell teremtenie és fenntartania, anélkül, hogy valaha is remélné a megosztottság leküzdését. Ez a dilemma a modern állam modernségét jelenti." Ezért nem meglepő, hogy Németországban újra és újra felmerülnek kérdések "az állam természetéről, amely nem merül ki az alkotmányban" (J. Isensee: Staat und Verfassung, in: P. Kirchhof/ders. (szerk.): Handbuch

A konfliktus politikai megoldása inkább az igazságszolgáltatás, mint a társadalom részéről érkezik: ami politikai szinten nem sikerül, az gyakran jogi problémává alakul át, hogy végül a "többségi demokrácia ellenőrizetlen hatalmával szembeni intézményesített bizalmatlanság médiumaként" ¹⁸¹működő Szövetségi Alkotmánybíróság dönthessen az immár állítólagosan tisztán jogi diskurzusként lefolytatott vitában, végső kötelező erővel.

A Szövetségi Alkotmánybíróságnak az Európai Unióról szóló szerződéssel kapcsolatos döntése - amely alapvető kérdéseket vet fel a demokrácia elvének nemzetek feletti szintű jogalapjával, tartalmával és hatályával kapcsolatban¹⁸² - azonban Németország határain túl is ellentmondásos vitát váltott ki a megállapításról, hogy - még a fent említett republikánus érvekre részben hivatkozva is - az Európai Unióban még nincsenek meg a működő demokrácia "előjogi előfeltételei", és ezért a működő demokratikus folyamat csak a nemzeti parlamenteken keresztül valósulhat meg.¹⁸³ Ez aztán a demokratikus elv szempontjából is határt szabna az Unió feladat- és hatáskörének bővülésének: "A demokrácia, ha nem akar pusztán formális attribúciós elv maradni, bizonyos előfeltételek meglététől függ, mint például az egymással szembenálló társadalmi erők, érdekek és eszmék közötti állandó szabad vita, amelyben a politikai célok is tisztázódnak és változnak, és amelyből a politikai folyamat fejlődhet.

of Constitutional Law of the Federal Republic of Germany, Vol. 1: Grundlagen von Staat und Verfassung, Heidelberg §1987, Rdnr13., 20, és21 47).

¹⁸¹ B. Guggenberger: Zwischen Konsens und Konflikt: Das Bundesverfassungsgericht und die Zukunftsfähigkeit der Gesellschaft, in: Guggenberger, B./Würtenberger, Th. (szerk.): Hüter der Verfassung oder Lenker der Politik? Das Bundesverfassungsgericht im Widerstreit, Baden-Baden és1998,218 Vö224.. még U. R. Haltern: Verfassungsgerichtsbarkeit, Demokratie und Mißtrauen. Das Bundesverfassungsgericht in einer Verfassungstheorie zwischen Populismus und Progressivismus, Berlin 22-241998,.

¹⁸² "Az Alaptörvény 23. cikkének alkalmazási körén belül az Alaptörvény 38. cikkével ellentétes, hogy az államhatalom legitimitása és a választások által előidézett, annak gyakorlására gyakorolt befolyás a Bundestag feladat- és hatáskörének átruházásával oly módon kiüresedjen, hogy a demokratikus elv, amennyiben az Alaptörvény 20. cikkének (1) és (2) bekezdésével összefüggésben a 79. cikk (3) bekezdését sérthetetlennek nyilvánítja, sérüljön" (BVerfGE 155ff89,).

¹⁸³ "A Szerződés egy olyan európai államszövetséget hoz létre, amelyet a tagállamok támogatnak, és amely tiszteletben tartja nemzeti identitásukat; Németország nemzetek feletti szervezetekben való tagságáról van szó, nem pedig európai államtagságáról..... Az Európai Unió feladatai és a gyakorlásukhoz biztosított hatáskörök kellően előrelátható módon egységesek azáltal, hogy betartják a hatáskör-átruházás elvét, nem állapítanak meg hatáskört az Európai Unió számára, és a további feladatok és hatáskörök Európai Unió és az Európai Közösségek általi alkalmazását szerződéskiegészítésektől és szerződés módosításoktól teszik függővé, azaz a nemzeti parlamentek egyetértő döntése számára tartják fenn" (BVerfGE 155ff89, 181).

a közvélemény alakítja a politikai akaratot. Ide tartozik az is, hogy a szuverenitást gyakorló szervek döntéshozatali eljárásai és az egyes esetekben követett politikai célok általánosan láthatóak és érthetőek legyenek, valamint az is, hogy a választásra jogosult állampolgár a saját nyelvén kommunikálhasson az őt megillető szuverenitással. Ezek a tényleges feltételek, ha még nem is léteznek, idővel kialakulhatnak az Európai Unió intézményi keretein belül. Ez a fejlődés nem utolsósorban a közösségi intézmények céljainak és döntéshozatali folyamatainak a nemzetek felé történő kommunikációjától függ. A pártok, az egyesületek, a sajtó és a műsorszolgáltatás egyszerre közeg és tényező ebben a közvetítési folyamatban, amelyből kialakulhat az európai közvélemény."¹⁸⁴

A Szövetségi Alkotmánybíróság alkotmányos világgépének olykor szokatlanul kemény kritikájával szemben, amely októberi maastrichti ítéletében 12.- közös nyelv, közös pártok és egyesületek hiányában¹⁹⁹³, amelyek egyáltalán képesek lennének létrehozni egy európai politikai nyilvánosságot - kétértelműen hangsúlyozta a "viszonylagos homogenitás" és a demokrácia közötti szükséges kapcsolatot.^{185a} A bíróság ezzel szemben a maastrichti döntését mindenekelőtt úgy mutatta be, hogy az alkotmányos megbízatásának teljesítéséhez szükséges, azaz a politikai folyamat sérthetetlen demokratikus jellegének az *Alaptörvényben garantált* aláadásának megakadályozásához.¹⁸⁶ Az Európai Parlament hatásköreinek további megerősítése is.

¹⁸⁴ BVerfGE 155ff89,.

¹⁸⁵ Az alábbi kritikákban nem segít, hogy a szövetségi alkotmánybíróság kifejezetten Hermann Heller "Politikai demokrácia és társadalmi homogenitás" című írására (in: *Gesammelte Schriften*, Bd. Leiden 2,427ff1971,421,.) hivatkozik (BVerfGE 155ff89,., 186). Lásd:

J. H. H. Weiler: Az állam "über alles". Demos, Telos and the German Maastricht Decision, *EUI Working Paper*, Firenze 1995; H.-P. Ipsen: Zehn Glossen zum Maastricht-Urteil, in: *Europarecht* 1 (1994), 1-21; Ch. Tomuschat: Die Europäische Union unter der Aufsicht des Bundesverfassungsgerichts, in: *Europäische Grundrechte Zeitschrift* 20-21 (1993), 489-496 és B.-O. Bryde: Die bundesrepublikanische Volksdemokratie als Irrweg der Demokratietheorie, in: *Staatswissenschaften und Staatspraxis* 3 (1994), 305-330. Vö. azonban az árnyaltabb hozzájárulásokat is: J. Habermas: Az európai nemzetállam - vívmányai és korlátai, A szuverenitás és az állampolgárság múltjáról és jövőjéről. A bolognai 17. IVR Világkongresszusra készített tanulmány, in: *European Journal of Law, Philosophy and Computer Science* 27-361995.; "Inklusion".

- Bele vagy bele? A nemzet, a jogállamiság és a demokrácia kapcsolatáról" és "Szüksége van-e Európának alkotmányra? Egy megjegyzés Dieter Grimmről, mindkét esszé in: *Die Einbeziehung des Anderen*, Frankfurt/M.1996, 184 és 188ff. Továbbá: F. Scharpf: Demokratie in der transnationalen Politik, in: *Internationale Politik* 12 (1996), 11-20 és K.H. Ladeur: Towards a Legal Theory of Supranationality - The Viability of the Network Concept, in: *European Law Journal* (1997), 35-40.

¹⁸⁶ Azt a diagnózist, hogy alkotmányos szempontból az Európai Unió jelenlegi állapotát ellentmondás jellemzi, Fritz Scharpf is megerősíti azzal a megjegyzéssel, hogy "az európai politika demokratikus legitimitációja.... gyenge

egyelőre csak a demokratikus legitimitációt támogató szerepet játszhatott, de nem támogató szerepet, mivel nem egy európai népre épült.¹⁸⁷ A tagállamoknak tehát továbbra is jelentős súlyú feladatokat és hatásköröket kell megtartaniuk, azaz az európai közösség demokratikus legitimitációja elengedhetetlenül a tagállamok nemzeti parlamentjeinek hatáskörébe tartozik. Igaz, hogy "a demokrácia elve... nem akadályozza meg, hogy a Német Szövetségi Köztársaság tagja legyen egy nemzetek feletti kormányközi közösségnek. A tagság előfeltétele azonban az, hogy a népből származó legitimitás és befolyás egy államszövetségen belül is biztosított legyen".¹⁸⁸

A Szövetségi Alkotmánybíróság ezért az európai integrációs folyamat jövőbeli fejlődési lépéseire vonatkozó alkotmányos korlátokat úgy értelmezte, hogy az Európai Unió szuverén hatalmának gyakorlása továbbra is a szuverén államok felhatalmazásán alapul¹⁸⁹, legalábbis mindaddig, amíg a közösség szintjén nem biztosított az önálló demokratikus legitimitáció. Ezért, amint azt a Bíróság már az 1986. október 22-i, úgynevezett "Solange II. határozatában" megállapította, "a Szövetségi Köztársaság jelenlegi alkotmányos rendjének identitását nem szabad feladni az alkotószervezetek felbontásával".¹⁹⁰

(van és marad) a demokratikus jogállamok legitimitásához képest. Ebből az is következik, hogy - a nemzetközi jogi konstrukciók logikájától függetlenül - az európai jog "nemzetek feletti" elsőbbsége a nemzeti joggal szemben anomáliaként jelenik meg az alkotmányelméletben: a gyengébb legitimitációjú jognak kell kiszorítania a jobban legitimáltat. E tekintetben a Szövetségi Alkotmánybíróságnak az Alaptörvény és az Európai Unió viszonyára vonatkozó, gyakran kritizált ítékezési gyakorlata is e viszony normatív ambivalenciájának kifejeződéseként jelenik meg" (in: Demokratikus politika Európában, in: *Staatswissenschaften und Staatspraxis* [41995], 582.). Vö. a továbbiakban hasonló érvekkel: R. Dahrendorf: Die Zukunft des Nationalstaates, in: *Mercur* 1994, 751-761; D. Grimm: Constitutional Reform in Germany after the Revolution of 1989, in: J. Hesse/N. Johnson (szerk.): *Constitutional Policy and Change in Europe*, Oxford 1995, 129-151; és ő: Does Europe Need a Constitution? In: *Juristenzeitung* 1995, 588 és J. Habermas: Die postnationale Konstellation und die Zukunft der Demokratie, in: ders.: *Die postnationale Konstellation, Politische Essays*, Frankfurt/M. 109-1101998., 150.

¹⁸⁷ Ugyanakkor azt is kimondja, hogy az Európai Parlament támogató funkciója erősödhetne, "ha az EK-Szerződés 138. cikkének (3) bekezdése értelmében minden tagállamban azonos választási törvény alapján választanák meg, és ha befolyása az Európai Közösség jogalkotására növekedne".

¹⁸⁸ BVerfGE 155ff., 89,184.

¹⁸⁹ Németország fenntartja "a szuverén állam minőségét és a többi állammal való szuverén egyenlőségi státuszát az Art. Az 21Egyesült Nemzetek 26.1945. júniusi Alapokmánya" (BVerfGE [89,190155]).

¹⁹⁰ BVerfGE 73, 339 (375ff.). Lásd különösen Paul Kirchhofot, a maastrichti eljárás előadóját, aki a szuverenitás átruházásának alkotmányos korlátairól alkotott nézetét több írásában is kifejtette (pl. in: *Europäische Einigung und der Verfassungsstaat der Bundesrepublik Deutschland*, in: J. Isensee [szerk.]: *Europa als politische Idee und als rechtliche Form*, szerk2.. megj. Berlin 63ff1994.,) és in: ders.: *Die Identität der Verfassung in ihren unabänder-*

A Szövetségi Alkotmánybíróság az 1974-es úgynevezett "Solange a Közösség integrációs folyamata nem haladt olyan messzire, hogy a közösségi jog is tartalmaz egy parlament által elfogadott és hatályos alapjogi katalógust, amely megfelel az Alaptörvény alapjogi katalógusának", a luxemburgi Európai Bíróság által alapvetően bírósági úton kialakított alapjogi védelem kiegészítő felülvizsgálatának jogát az Európai Közösség szuverenitási aktusai ellen, "mindaddig, amíg a Közösség integrációs folyamata nem haladt olyan messzire, hogy a közösségi jog is tartalmazzon egy parlament által elfogadott és hatályos alapjogi katalógust".¹⁹¹ A Szövetségi Alkotmánybíróság tehát egyértelműen kijelentette, hogy az európai integráció folyamatában is meg kívánja őrizni a Németországban elért, példátlan alapjogvédelmi színvonalat mint Németország alkotmányos identitásának integrációval szemben ellenálló magját. Több köztes lépcsőfokot követően és az Európai Bíróság luxembourgi székhelyű Bírósága által időközben továbbfejlesztett alapjogi ítélkezési gyakorlatra reagálva a Szövetségi Alkotmánybíróság 1986-ban az úgynevezett "Solange II. határozatban" kijelentette, hogy a továbbiakban nem alkalmazza a német alapjogok mércéjét a származtatott közösségi jog alkalmazására, amelyet a német szuverenitás területén jogalapként használnak, a német alapjogok mércéje szerint "mindaddig, amíg az Európai Közösségek, különösen a Közösségek Bíróságának ítélkezési gyakorlata általánosságban garantálja az alapjogok hatékony védelmét a Közösségek szuverén hatalmával szemben, ami lényegében egyenértékű az alapjogoknak az Alaptörvény által nélkülözhetetlennek kínált védelmével".¹⁹² Ez azonban szintén nem jelentett feltétlen lemondást az "alapjogok végső felülvizsgálatáról", hiszen a második Solange-határozat nem kívánt lemondani arról az elvről, hogy az Európai Közösség jogi aktusait az alapvető jogokkal való összhangjuk tekintetében felülvizsgálják. Ez utóbbi tehát továbbra is nem elhanyagolható jelentőségű azonossági fenntartásokat tartalmazott, így végül a maastrichti ítéletben ismét erőteljesebben hangsúlyozták az ellenőrzés igényét.¹⁹³

lichen Inhalte, in: J. Isensee/ders. (szerk.): Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 1. kötet: Grundlagen von Staat und Verfassung, Heidelberg 775ff.1987,

¹⁹¹ BVerfGE 37, 271 (277ff.).

¹⁹² BVerfGE 73, 339 (366ff.), hivatkozva az Európai Bíróságnak az "Internationale Handelsgesellschaft" v. 17.12.1970, RS 11/70, [1970] ECR 11251135 ügyben hozott ítéletére.

¹⁹³ Különösen: D. H. Scheuing: Deutsches Verfassungsrecht und europäische Integration, in: *Europarecht* Beiheft 1 (1997), 47-49. Vö. még: H.-P. Folz: Demokratie und Integration. Der Konflikt zwischen Bundesverfassungsgericht und Europäischen Gerichtshof über die Kontrolle der Gemeinschaftskompetenzen, Berlin 10-111999,.

4.2. Hollandia

Németországgal összehasonlítva, ahol a huszadik században legalább négyszer olyan radikális alkotmányos fordulat következett be, hogy az új politikai rendszer minden esetben minden korábbi érték szándékos visszafordítására törekedett, Hollandiát hosszú időn keresztül figyelemre méltóan stabil politikai és társadalmi fejlődés jellemzi.¹⁹⁴ Az ország politikai és társadalmi fejlődése hosszú időn keresztül figyelemre méltóan stabil volt.¹⁹⁵ A ma hatályos holland alkotmány (Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden) kiindulópontja - számos módosítás ellenére - még mindig az 1814-es alkotmány, és még az 1848-as alkotmánymódosítások, amelyek megnyitották az utat a politikai rendszer parlamentarizálása előtt, sem forradalom vagy polgárháború eredménye.¹⁹⁶

A német alaptörvénnyel, de más európai alkotmányokkal is összehasonlítva azonnal feltűnik, hogy nincs sem preambulum, sem más alkotmányjogi vezérelv. Például a hatalomgyakorlás eredetét és a népszuverenitás elvét nem említi, és nem tesz kifejezett utalást egy konkrét állam- vagy kormányformára.¹⁹⁷ Az alkotmányos örökkévalósági klauzula mint az identitás alkotmányos garanciájának kifejeződése, ahogyan azt a német Alaptörvényben találjuk, szintén nélkülözhető. Továbbá, a parlament szuverenitásának gondolatára hivatkozva, nem kerül sor a hazai jogi normák bírósági vagy alkotmányos felülvizsgálatára. Bár a holland alkotmány "merev alkotmánynak" nevezhető az alkotmánymódosítások nehezebb eljárási követelményei tekintetében, amelyeket a 137-142. cikkek szabályoznak, nem alkotmányos alkotmány.¹⁹⁸

¹⁹⁴ B. Rüthers: *Auf dem Weg zum Richterstaat, Mein juristisches Jahrhundert*. Lásd még Fritz Stern (in: *Five Germanies I Have Known, Uhlenbeck Lecture NIAS16, Wassenaar 31998*), aki szerint csak a huszadik században összesen "hat Németország létezett, hat radikálisan különböző politikai rendszerrel, különböző politikai kultúrával és stílussal, hat különböző határral".

¹⁹⁵ A. Lijphart (in: *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, 3rd ed. 1979, 80) ezt legalábbis azóta "1848, vreedzame ontwikkeling en aanpassingsvermogen"-nek nevezi.

¹⁹⁶ P.W.C. Akkermans/D.J. Elzinga/M.E. Pietermaat-Kros (szerk.): *Constitutionalism in the Netherlands*, Groningen. 161.

¹⁹⁷ C.A.J.M. Kortmann/P.P.T. Bovend'Eert: *Inleiding Constitutioneel Recht*, Deventer 1993, 3. Lásd még: L.F.M. Besselink/C.R.A. Swaak: *The Netherlands' Constitutional Law and European Integration*, in: *European Public Law* (1996), 34-39.

¹⁹⁸ A. D. Belinfante/J. L. de Reede: *Beginselen van het Nederlands staatsrecht*, Alphen a/d Rijn 1997, 34-35 és 294-295. Vö. még A. Lijphart (in: *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, New Haven/London 1999, 216-217), aki globális, bár a gyakorlatban képlékeny különbséget tesz a "rugalmas" alkotmányok között, amelyek lehetnek

Hollandiának nincs alkotmánybírósága, amelynek feladata az elfogadott vagy tervezett törvények felülvizsgálata az alkotmány alapjául szolgáló normákkal való összeegyeztethetőség szempontjából, valamint az alkotmányjog megfelelő esetjogon keresztül történő továbbfejlesztése (120. cikk). Ugyanezt az elvet fejezte ki a régi holland alkotmány 131. cikke a "de wetten onschendbaar zijn" elvvel. Ugyanakkor a holland bírónak lehetősége van arra, hogy felülvizsgálja az alacsonyabb szintű szervek normáit, például a rendeleteket, vagy az alapvető jogok esetleges megsértését más nemzetközi szerződések vagy a nemzetközi jog egyéb normái alapján.¹⁹⁹ Ezzel összefüggésben a hollandiai bírák is kidolgoztak alapjogokat vagy alapjogszerű normákat. A közelmúlt példája az emberi méltóság alapvető normája, amely nem szerepel a holland alkotmány szövegében, de a "Hoge Raad" egyik közelmúltbeli ítélete elismerte.²⁰⁰ Általában azonban, és csak korlátozott mértékben, annak kérdését, hogy a törvények megfelelnek-e az Alkotmánynak, az *Államtanács, a Raad van State veszi át*, amely csak a törvénytervezetekről és a nemzetközi szerződések tervezett parlamenti jóváhagyásáról nyilvánít véleményt (73. cikk (1) bekezdés). A többi esetben a rendes jogalkotási eljárás elegendőnek tekinthető a jogalkotási aktusok alkotmányosságának biztosításához.

A már említett 1814 óta tartó stabil politikai és társadalmi fejlődést azonban felkelések és forradalmak előzték meg, amelyek döntő jelentőséggel bírtak az alapvető jogok korai megfogalmazása szempontjából. Ezek először 1579-ben, az "Unie van Utrecht", a hét északi tartomány unióját létrehozó dokumentumban vannak írásban dokumentálva, amely a Hollandia spanyol uralkodója elleni felkelés eredményeként jött létre. Az új köztársaság alkotmányos alapidokumentumának tekintett akkori uniós szerződés 13. cikkében található egy alapjogi rendelkezés, amely a vallásszabadságot garantálja a következő szavakkal: "hogy minden személy vallása szerint

szabályos többséggel és *merev* alkotmányokkal változtathatóak meg, amelyek módosításához szupertöbbség szükséges". A bírósági felülvizsgálat megléte vagy hiánya" továbbra is fontos szerepet játszik: "A tiszta konszenzusos modellben az alkotmány merev és a bírósági felülvizsgálat által védett; a tiszta többségi modellt rugalmas alkotmány és a bírósági felülvizsgálat hiánya jellemzi. Mindenesetre a holland alkotmány nem tartozik a "merev alkotmányok közé, (amelyek) általában nagyobb bírói felülvizsgálati védelemmel rendelkeznek, mint a rugalmasabb alkotmányok".

¹⁹⁹ Lásd: L.F.M. Besselink: *Staatsrecht en buitenlands beleid*, Nijmegen és 1995, 65. oldal; Emberi jogok, szubjektív jogok? A nemzetközi jogi rendelkezések jelentése. In: *Emberi jogok napjainkban*, szerkesztette Karl Bönninger, Ingo Wagner és Gerard van Wissen. Arnhem/Deventer 1990, 11.

²⁰⁰ C.A.J.M. Kortmann: *Alapvető jogok a holland alkotmányjogban*, Wassenaar asszony 2000.

és hogy senkit sem lehet vallása miatt hátrányos megkülönböztetésben részesíteni vagy üldözni".²⁰¹ Az alapvető jogok 1983 előtti legátfogóbb katalógusát az 1798-as "Staatsregeling voor het Bataafsche Volk" című dokumentumban találjuk, amely az 1795-ös forradalom nyomán született, és amelyre döntő hatással 1789 volt az Emberi és Polgári Jogok Francia Nyilatkozata. A Holland Királyság első, 1814-es alkotmánya viszont kevés figyelmet fordított az alapjogokra, mivel az akkori alkotmányozó bizottság számos képviselője elutasította a forradalom okozta változásokat. Ez egy évvel később Hollandia Belgiummal való egyesülésével megváltozott, ami új alkotmányt tett szükségessé, és az alapvető jogok védelmének kiterjesztését írta elő. Csak az 1848-as alkotmányos reform, amely a parlamentáris demokráciát Hollandiában megalapozta, tette ideiglenesen teljessé az alapjogok katalógusát. Azóta az alapjogok szinte változatlanok maradtak, mind létezésük, mind megfogalmazásuk és az alkotmányban való eloszlásuk tekintetében.²⁰²

Az 1983. február 17-én hatályba lépett új holland alkotmányt mindenekelőtt a korábbi alkotmányokhoz képest világosabb szerkezet jellemzi. A klasszikus alapjogok, amelyek a régi alkotmányokban csak elszórtan, néhány egyedi rendelkezésben voltak megtalálhatóak, most az első fő részben (1-23. cikk) az alapjogok katalógusában vannak összefoglalva.²⁰³ Az alapvető jogok katalógusának első pontja - figyelemre méltó folytonosságban az 1579. évi uniós 13 szerződés (az "Unie van Utrecht" alapító dokumentum) cikkeinek vallásszabadságra vonatkozó első rendelkezéseivel - a vallási hovatartozás, politikai meggyőződés, faj, nem vagy bármely más ok alapján történő megkülönböztetés tilalma. Ezenkívül a holland alkotmány 99., 113., 114. és 121. cikkei további egyedi rendelkezéseket tartalmaznak, amelyek alapvető jogoknak tekinthetők. Az alapjogok katalógusa azonban rövid felsorolással és nem olyan erősen kidolgozott védelmi mechanizmussal elégszik meg, mint a német alaptörvényben, ahol a következő rendelkezések érvényesek

²⁰¹ Lásd: W.J.C. van Hasselt: *Verzameling van Nederlandse staatsregelingen en grondwetten*, Alphen a/d Rijn 5.

²⁰² Lásd ezzel kapcsolatban: P.W.C. Akkermans/C.J. Bax/L.F.M. Verhey: *Grondrechten: grondrechten en grondrechtsbescherming in Nederland*, 2. kiadás. Heerlen/Groningen 1993, 23; M. van Berk: *Das Grundrechtsverständnis der niederländischen Verfassung von 1983 im Verhältnis zum deutschen Grundrechtsverständnis*, Köln 1992, 10ff. és D. Simons: *Bestand und Bedeutung der Grundrechte in den Niederlanden*, in: *Europäische Grundrechte Zeitschrift* 450-451. 1978,

²⁰³ P.W.C. Akkermans (szerk.): *De Grondwet, Een artikelgewijs commentaar*, Zwolle and 1987, 1119.

nevezetesen azok a személyek vagy politikai pártok, akik alkotmányos jogaikkal visszaélve a szabad demokratikus alaprend ellen küzdenek, elveszíthetik az abban foglalt jogaikat (GG 18. és 21. cikk). Hollandia történelmi tapasztalatai alapján szükségtelennek tűnik az alapvető jogok lehető legátfogóbb katalógusa és hatékony védelme.

Az alapjogok holland felfogása szempontjából azonban mindenekelőtt az alapjogi rendszer nagyrészt "monista" szemléletének van messzemenő jelentősége, amely eltér más európai, de mindenekelőtt a német "dualista" alkotmányjogi rendszertől és az ott uralkodó felfogástól, amely a nemzeti alapjogokat egy "objektív értékrend" elemeinek tekinti. A nemzetközi szerződéseknek tulajdonított nagyobb súly - Hollandiában elsőbbség vagy alkotmányfeletti státusz, szemben a németországi egyszerű szövetségi törvények szintjén érvényesülő poszt-alkotmányos státusszal - ennek megfelelően az alapjogok szabványosításának eltérő felfogásához vezet.²⁰⁴ A holland törvényhozásnak az alapvetően monista megoldás mellett hozott 1953-as, 1956-ban némileg módosított döntése óta ez a következő *normahierarchiához vezetett, amellyel Hollandia vállalja, hogy a nemzetközi szerződési jog rendelkezéseit a belső jogban is érvényesíti*: 1. a Hollandia által ratifikált nemzetközi szerződések közvetlenül alkalmazandó rendelkezései; 2. a "Holland Királyság statútuma", azaz a Holland Királyság alapokmánya; 3. a "Holland Királyság statútuma", azaz a Holland Királyság alapokmánya. A Holland Királyság Alapokmánya, amely a Hollandia, a Holland Antillák és Aruba közötti kapcsolatokat szabályozza; 3. A holland alkotmány; 4. A parlament, azaz mindkét ház és a korona által elfogadott törvények; 5. A Holland Királyság Alapokmánya. Kormányrendeletek ("Algemene maatregel van bestuur"); 6. Az államminiszterek rendeletei ("Ministeriële verordeningen en regelingen") és végül 7. Egyéb illetékes közjogi szervek rendeletei ("Provinciale, gemeentelijke en waterschapsverordeningen").²⁰⁵

²⁰⁴ M. van Berk: Das Grundrechtsverständnis der niederländischen Verfassung von im 1983Verhältnis zum deutschen Grundrechtsverständnis, Köln 1992, 54 60-61, 240; M. C. Burkens/H.R.B.M. Kummeling/B. P. Vermeulen: Inleiding tot de grondslagen van het Nederlandse staats- en bestuursrecht, 3. kiadás. Zwolle 1994, 261; I. C. van der Vlies/R.J.G.M. Widdershoven: De betekenissen van de Nederlandse grondwet binnen de Europese rechtsorde, Preadviezen van de vereniging voor de vergelijkende studie van het recht van België en Nederland, Deventer 1998,; C.A.J.M. Kortmann/P.P.T. Bovend'Eert: Inleiding Constitutioneel Recht, Deventer 1993,; C.A.J.M. Kortmann: Constitutioneel Recht, 3. kiadás. Deventer 1997, 163ff. és még T. Daintith: Is International Law the Enemy of National Democracy, in: *European Review* (41999), 444.

²⁰⁵ M. van Berk: Das Grundrechtsverständnis der niederländischen Verfassung von im 1983Verhältnis zum deutschen Grundrechtsverständnis, Köln 31-321992,; C.A.J.M. Kortmann/P.P.T.

A nemzetközi jogrend státuszából eredő normák hierarchiáját a holland alkotmány 90., 92., 93. és 94. cikke szabályozza részletesen.²⁰⁶ A holland alkotmány 94. cikke szerint a holland bírónak akkor is alkalmazniuk kell a nemzetközi jogot, ha egy nemzeti norma alkalmazása ellentmondana a nemzetközi jognak. Ez azt is jelenti, hogy minden holland bírónak köteles felülvizsgálni a nemzeti normák alkalmazását - beleértve az alkotmányban foglaltakat is - a nemzetközi szerződések, például az Emberi Jogok Európai Egyezményének rendelkezéseivel való összeegyeztethetőség szempontjából. A szerződésen alapuló emberi jogok érvényesíthetőségének egyetlen korlátja Hollandiában az az alkotmányos rendelkezés, amely szerint csak olyan rendelkezések nem alkalmazhatók, amelyek "nem egyeztethetők össze szerződések és nemzetközi szervezetek határozatainak általánosan kötelező erejű rendelkezéseivel".²⁰⁷ Hollandiában tehát "a nemzetközi szerződések egyfajta szuperalkotmány szerepét töltik be".²⁰⁸

Összefoglalva elmondható, hogy Hollandia elsősorban olyan államformának tekinti magát, amely történelme során a kulturális és vallási különbségek intézményesítésének ("verzuiling") számos szakaszán ment keresztül.²⁰⁹ amely a 18. század végén bevezetett egységes állam ellenére is a közigazgatási apparátus bizonyos fokú decentralizációjához vezetett, a civil társadalom hangsúlyos megjelenésével, és amely a holland államapparátusnak a németországinál szerényebb szerepet szabott: a társadalmi struktúrák ezért erősebben fejlődtek, mint az állam, és így tartósabban is határozták meg őket.

Bovend'Eert: Inleiding Constitutioneel Recht, Deventer 1993, 10; M. de Blois/A. W. Heringa: Die Niederlande, in: E. Grabitz (szerk.): Grundrechte in Europa und USA, 1. kötet: Strukturen nationaler Systeme, Kehl 1986, 519.

²⁰⁶ Lásd különösen L.F.M. Besselink: De zaak-Metten: de Grondwet voorbij, in: *Nederlands Juristenblad* 1996, 166-167, Ders.: Staatsrecht en buitenlands beleid, Nijmegen 1995, 43 és 51-52 és ders.: An Open Constitution and European Integration: The Kingdom of the Netherlands, in: *SEW: Tijdschrift voor Europees en economisch recht* (61996), 205.

²⁰⁷ Lásd a holland alkotmány 93. és 94. cikkét, amely rendelkezések először 1956-ban kerültek be az alkotmányba: 93. cikk: "A szerződések és a nemzetközi szervezetek határozatainak olyan rendelkezései, amelyek tartalmukban általánosan kötelező érvényűek lehetnek, kihirdetésük után kötelező erővel bírnak." 94. cikk: "A Királyságban hatályos jogi rendelkezések nem alkalmazhatók, ha alkalmazásuk összeegyeztethetetlen a szerződések és a nemzetközi szervezetek határozatainak általánosan kötelező érvényű rendelkezéseivel."

²⁰⁸ C.A.J.M. Kortmann: Alapvető jogok a holland alkotmányjogban, Wassenaar asszony 4.

²⁰⁹ W. Frijhoff: Eigenzinnig Nederland, Europa en de toekomst van een cultuurnatie. In: A. van Staden (szerk.): De nationale staat onhoudbaar maar onmisbaar? Het perspectief van Europese integratie en mondialisering, Assen/Den Haag 1996, 130-131.

"a politikai kategóriák".²¹⁰ Ezért nagy hangsúlyt fektetnek a konszenzusra és a konzultációra az érdekek kiegyensúlyozása érdekében. A tolerancia fontos erénynek számít ebben az alkotmányos monarchiában, amelyet ugyanakkor erős republikánus szellem hat át. Ráadásul egy ilyen erősen nemzetközileg orientált, korlátozott politikai befolyással rendelkező kereskedelmi nemzet számára nyilvánvalóak a határok lebontásának és a nemzetközi jogrend megerősítésének előnyei.²¹¹ Ebben az összefüggésben a holland alkotmányos rend integrációra nyitottabb struktúrái²¹², szemben a német alkotmányos renddel, mindenekelőtt "azzal függnek össze, hogy... a szuverenitást általában nem tartják túl hasznos fogalomnak az alkotmányjogban és az alkotmányelméletben".²¹³ Ebből a szempontból pedig a nemzetközi jog iránti messzemenő nyitottságot "a holland alkotmányjog és az európai integráció közötti kapcsolat... megértésének kulcsának" is tekinthetjük²¹⁴, ahol is a következők szerint

²¹⁰ H. Lademacher: *Zwei ungleiche Nachbarn: Wege und Wandlung der deutsch-niederländischen Beziehungen im 19. Jahrhundert*, Darmstadt 1990, 2.; Ders.: *Geschichte der Niederlande*, Darmstadt 1983; H.Ph.J.A.A.M. Hennekens/H.J.A.A.M. van Geest/R. Fernhout: *Decentralisatie*, Nijmegen 1995 és T. Koopmans: *Het primaat van de politiek*, in: *Rechtsgeleerd Magazijn Thems* (41998), 97.

²¹¹ Vö.: P. Scheffer: *Machtsverschil en rechtsgelijkheid in de Europese Unie*, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Drie amendementen op de Europese politiek van Nederland, Den Haag 1995, 45 és P. Malanczuk: *Europäische Integration und nationales Verfassungsrecht in den Niederlanden*, in: *Europäische Integration und nationales Verfassungsrecht: Erträge eines Forschungsprojektes an der FernUniversität in Hagen*, ed. by U. Battis, D. Th. Tsatsos, D. Stefanou, Baden-Baden 347ff. 1995,

²¹² C.A.J.M. Kortmann/P.P.T. Bovend'Eert: *Inleiding Constitutioneel Recht*, Deventer 1993, 5. Vö. még: H. van Gunsteren: *Een globaliserende grondwet*, in: *Nederlandsch Juristenblad* (51998), 204, valamint a holland parlament (Tweede Kamer) szavazata, amely az 1983-as "grondwetsherziening" során kifejezetten kimondta, hogy "de bepalingen van de Grondwet in geval van twijfel zó dienen te uitgelegd, dat het Europese integratieproces daardoor niet wordt belemmerd" (Kamerstukken TK 1979-1980, 15049 (R 1100), nr. 16 Documentatiereeks "Naar een nieuwe grondwet", Vb. rész, p. és 108168.

²¹³ L. F.M. Besselink: *An Open Constitution and European Integration: The Kingdom of the Netherlands*, in: *SEW: Tijdschrift voor Europees en economisch recht* (61996), 192-193. Vö. még: A. Jyränki: *Transferring Powers of a Nation-State to International Organisations: The Doctrine of Sovereignty Revisited*, in: ders. (szerk.): *Nemzeti alkotmányok az integráció korában*, London. 1999, 76.

²¹⁴ L. F.M. Besselink: *An Open Constitution and European Integration: The Kingdom of the Netherlands*, in: *SEW: Tijdschrift voor Europees en economisch recht* (61996), 192-193. Vö. még: B. de Witte: *Les implications constitutionnelles, pour un état, de la participation a un processus d'integration regionale. Rapports néerlandais pour le quinzième congrès international de droit comparé*, Antwerpen/Groningen 1998, 379ff. A Raad van State "Az Európai Unióról szóló Maastrichti Szerződés jóváhagyása" című dokumentumában (Raad van State, Advies aan de Konigin - 27 mei 1992. Abgedr. in: *Europäische Grundrechte Zeitschrift* 1993, 514ff.) ezért - anélkül, hogy ebben saját demokratikus alkotmányának jelentős veszélyeztetését látná - az Európai Unió létrehozásának egyik legfontosabb céljának tekinti az "európai integráció demokratikus legitimitációjának" megerősítését is. Tekintettel pedig arra, hogy Hollandia fontosnak tartja az Európai Parlament álláspontját, a

a történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy csak a nemzetközi együttműködés garantálhatja a polgárok biztonságát és szabadságát mind transznacionális, mind nemzeti keretek között.

Raad van State kijelenti továbbá, hogy a holland kormány "javulás" tapasztalható a demokrácia megerősítése terén "az eddigi helyzethez képest". A Maastrichti Szerződésről Hollandiában kevés szó esett, ellentétben a Német Szövetségi Köztársasággal, ahol a demokratikus deficitről heves nyilvános vita folyt, amely a Szövetségi Alkotmánybíróság előtti jogi vitában csúcsosodott ki (lásd fentebb). További részletekért: P. Malanczuk: Europäische Integration und nationales Verfassungsrecht in den Niederlanden, in: Europäische Integration und nationales Verfassungsrecht: Erträge eines Forschungsprojektes an der FernUniversität in Hagen, ed. by U. Battis, D. Th. Tsatsos, D. Stefanou, Baden-Baden 1995, 347ff.

5. Záró megjegyzések

A tanulmány eredménye az, hogy a német és a holland alkotmányjog egyes területeinek különböző aspektusaiban egyértelmű különbségek vannak. Bár az alkotmányjog alapelvei - a demokrácia és a jogállamiság elvei, az alapvető jogok garantálása - mindkét országban azonos jelentőségűek, ezen elvek megvalósításában a közös európai alkotmányjog körvonalai ellenére is vannak nemzeti sajátosságok. Így, ahogy ez a tanulmány már Németország és Hollandia vonatkozásában is mutatja, Európa a belátható jövőben is meg fogja őrizni "hagyományos sokszínűségét és sokszínűségét" ²¹⁵ az alapjogokkal kapcsolatos eltérő ítélkezési gyakorlat, az alapjogok állami életre vonatkozó érvényessége, az alkotmányos joghatóság szerepe ebben, de a föderalizmus és a decentralizáció fényében is. Továbbá a "védhető demokrácia" szempontját a különböző történelmi tapasztalatok miatt nagyon különbözőképpen értelmezik. Ebben az összefüggésben Hollandiának sincs olyan alkotmányos joghatósága, amelynek feladata az elfogadott vagy tervezett törvények alkotmányos normákkal való összeegyeztethetőségének felülvizsgálata lenne. Ha egyébként Hollandiában a nemzetközi szerződéseknek nagyobb súlyt tulajdonítanak (primátus vagy alkotmányfeletti státusz), akkor a német álláspontot illetően itt az a kérdés merült fel, hogy ezzel szemben a Szövetségi Alkotmánybíróságnak milyen mértékben van hatásköre arra, hogy a közösségi jogot és annak alkalmazását Németországban az Alaptörvénnyel való összeegyeztethetőség szempontjából felülvizsgálja. A nemzeti alapjogoknak mint az "objektív értékrend" elemeinek az alkotmányos változásoknak ellenálló és az identitást biztosító alapszerkezet megőrzéséhez kötődő felfogása (az Alaptörvény 79. cikkének (3) bekezdése) fényében a Bíróság az alapjogok védelme terén kialakított korábbi ítélkezési gyakorlatában ilyen - bár korlátozott - hatáskörre hivatkozott, és a maastrichti ítéletben kiterjesztette felülvizsgálati hatáskörét arra a kérdésre, hogy az európai intézmények és szervek jogi aktusai a nekik biztosított jogok keretein belül maradnak-e. Az Európai Bíróság a Maastricht-ügyben hozott ítéletében a Bíróság felülvizsgálati hatáskörét kiterjesztette arra a kérdésre, hogy az európai intézmények és szervek jogi aktusai a nekik biztosított jogok keretein belül maradnak-e.

²¹⁵ J. Schwarze: Die europäische Dimension des Verfassungsrechts, in: ders.: Verfassungsrecht und Verfassungsgerichtsbarkeit im Zeichen Europas, Baden-Baden. 165.

a nekik biztosított szuverén jogokat.²¹⁶ Az európai civil társadalom koncepciója tekintetében, ahogyan azt a maastrichti ítéletben is megállapították, az európai szintű demokratikus ellenőrzési instanciák és eljárások még mindig nem alakultak ki olyan mértékben, hogy az európai intézmények hatáskörének növelése az európai polgárság bevezetése ellenére is indokolt lenne. Ez a szkeptikus álláspont sok ponton eltér a holland állásponttól, de az Európai Bíróság álláspontjától is, amely azt állítja, hogy joghatósággal rendelkezik arra, hogy a Közösség elfogadhatatlan hatáskörgyakorlásának vagy kiterjesztésének kérdéseiben véglegesen és kötelező erővel döntsön.

Mit jelent ez a jövőbeli európai fejleményekre nézve? Németország mint állam - egyébként Hollandiához hasonlóan, annak ellenére, hogy a nemzetközi jog felé nyitottabb - nem fog egyszerűen beolvadni Európába. Az Európai Közösség növekvő rendjébe való integráció azonban ma már nemcsak a kis tagállamok gazdasági és politikai létének kényszerítő előfeltétele, ahogyan azt Hollandia történelmi tapasztalata mindig is tanította, hanem a nagyobb tagállamok, például a Németországi Szövetségi Köztársaság számára is. A német Alaptörvény ennek a követelménynek eleve meg akar felelni, egyrészt a preambulumban szereplő megfogalmazások révén, nevezetesen "a világ békéjét szolgálni az egyesült Európa egyenrangú tagjaként", úgyszólván a "nemzeti és állami egység" megőrzése mellett, másrészt az új Európa GG 23. cikke révén, amely azonban kifejezetten a GG 20. cikkének és 79. cikkének (3) bekezdésének korlátaival van kötve. Ezekkel a - bár korlátozó - rendelkezésekkel a német alaptörvény az európai integráció és az integráció során létrehozott intézményekben való részvétel iránti nyitottságát is dokumentálja. Ez a nyitottság azzal a következménnyel jár, hogy - amint azt a német szövetségi alkotmánybíróság is hangsúlyozta, annak érdekében, hogy alapvetően lehetővé váljon "a német alkotmányjog és az európai közösségi jog közötti konfliktus korlátozása" - a közösségi jog és a német alkotmányjog nem keverhető össze.²¹⁷ A közösségi jogot és a német jogot nem önmagában különálló jogrendnek tekintik, hanem a kettő közötti fokozatos "normatív károgás" nem elvi kérdés.

²¹⁶ Vö: K. Hesse: Deutsche Verfassungsgerichtsbarkeit an der Schwelle zum neuen Jahrhundert, in: J. Schwarze (szerk.): Verfassungsrecht und Verfassungsgerichtsbarkeit im Zeichen Europas, Baden-Baden. 1998.

²¹⁷ D. H. Scheuing: Deutsches Verfassungsrecht und europäische Integration, in: *Europarecht Beiheft* (1997), 52.

Az európai jog és a nemzeti alkotmányjog "összeolvadása" 218 egyre inkább egy új típusú európai alkotmányos rend jellemzőit testesíti meg.

Végezetül ismét meg kell jegyezni, hogy az alkotmányjog európaizálódása a pusztán alkotmányos összehasonlítás módszerével is megtörténik.²¹⁹ Az összehasonlító alkotmányjog rendkívül hasznosnak bizonyulhat a vázlatosan létező "közös európai alkotmányjog" továbbfejlesztése szempontjából. Ennek jelentősége abból is adódik, hogy számos, jelenleg felmerülő alkotmányos kérdés, például a pártok szerepével kapcsolatban az egyre erősödő "egytémás" mozgalmak megjelenése révén, egy nemzetek feletti szövetség demokratikus legitimitásával vagy a tagállam és a közösség közötti döntéshozatali hatalommal kapcsolatban, valamilyen formában szinte minden európai államban felmerül. Ezért minden tagállamnak, és azoknak, akik taggá akarnak válni, nemcsak "választ kell találniuk az alkotmányjog és az európai jog megfelelő elosztásának kérdésére", hanem azzal a többszörös és alapvető problémával is szembesülniük kell, hogy a jövőbeni európai civil társadalom egészének hogyan kell kinéznie. Más szóval, a határokon átívelő tekintet "és a más tagállamokban, valamint a közösségi jogrendszerben talált megoldások figyelembevételével" nemcsak abban segíthet, hogy "európai dimenziót adjunk az alkotmányjognak", hanem abban is, hogy "európai dimenziót adjunk a közösségi civil társadalomnak".²²⁰ Hanem hozzájárulnak a civil társadalom közös európai előnyeinek megnyitásához is, amelynek központi eleme az alkotmányjog.

²¹⁸ BVerfGE 73,339,368,384.

²¹⁹ Vö. J. Schwarze: Die europäische Dimension des Verfassungsrechts, in: ders.: Verfassungsrecht und Verfassungsgerichtsbarkeit im Zeichen Europas, Baden-Baden 1998, 165, hivatkozva Peter Häberle-re, aki az összehasonlító jogról mint "ötödik értelmezési módszerről" beszél (in: Gemeineuropäisches Verfassungsrecht, in: J. Schwarze (szerk.): Verfassungsrecht und Verfassungsgerichtsbarkeit im Zeichen Europas, Baden-Baden 1998, 11 ff.). Vö. még ders.: Europa in kulturverfassungsrechtlicher Perspektive, in: *Jahrbuch des öffentlichen Rechts* 32 (1983), 9 ff; in: Aspects of a Cultural Comparative Law Constitutional Doctrine in "Cosmopolitan Intention" - the co-responsibility for societies in transition, in: *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart* 1995, 556 ff. és antológiájában: Rechtsvergleichung im Kraftfeld des Verfassungsstaates. Módszerek és tartalom, Kisállamok és fejlődő országok, Berlin 1992.

²²⁰ Vö. J. Schwarze: Die europäische Dimension des Verfassungsrechts, in: ders.: Verfassungsrecht und Verfassungsgerichtsbarkeit im Zeichen Europas, Baden-Baden 1998, 166-167.

Bibliográfia

- Ackerman, B. A.: Constitutional Politics/Constitutional Law, in: *Yale Law Journal* (4531989).
- Ackerman, B. A.: The Political Case for Constitutional Courts, in: B. Yack (szerk.): *Liberalism Without Illusions - Essays on Liberal Theory and the Political Vision of Judith N. Shklar*, Chicago/London 1996.
- Akkermans, P.W.C. (szerk.): *De Grondwet, Een artikelgewijs commentaar*, Zwolle 1987.
- Akkermans, P.W.C./Bax, C.J./Verhey, L.F.M.: *Grondrechten: grondrechten en grondrechtsbescherming in Nederland*, 2. kiadás. Heerlen/Groningen 1993.
- Akkermans, P.W.C./D.J. Elzinga/Pietermaat-Kros, M. E. (szerk.): *Constitutionalism in the Netherlands*, Groningen 1995.
- Anschütz, G.: *Die Verfassung des Deutschen Reiches vom 11. August 1919: ein Kommentar für Wissenschaft und Praxis*, Berlin 14. kiadás 1933.
- Arato, A.: Politika és a civil társadalom fogalmának rekonstrukciója, in: A. Honneth (szerk.): *Zwischenbetrachtungen im Prozeß der Aufklärung, Jürgen Habermas zum 60. Geburtstag*, Frankfurt/M. 1989, 482ff.
- Arato, A.: Revolution, Civil Society and Democracy, in: *Transit, European Review* (11990), 110ff.
- Arato, A.: Szakítás vagy folytonosság? Alkotmányos viták az új demokráciákban, in: *Transit, Europäische Revue* (91995), 6ff.
- Barber, B.: *Strong Democracy, Participatory Politics for a New Age* (Erős demokrácia, részvételi politika egy új korszakban), Berkeley 1984.
- Barber, B.: Liberal Democracy and the Price of Consent, in: B. van der Brink/W. van Reijen (szerk.): *Civil Society, Law and Democracy*, Frankfurt/M.: Civil Society, Law and Democracy. 1995.
- Barber, B.: Civil Society und Neue Bürgergesellschaft, in: *Politische Studien* 51 (2000), 13ff.
- Battis, U.: Europäische Integration und nationales Verfassungsrecht in der BRD, in: *Europäische Integration und nationales Verfassungsrecht: Erträge eines Forschungsprojektes an der Open University in Hagen*, szerk. U. Battis, D. Th. Tsatsos, D. Stefanou, Baden-Baden 1995, 81ff.
- Bauböck, R.: Citizenship and National Identities in the European Union, *Harvard Jean Monnet Working Paper Series* 4 (1997), Harvard Law School.
- Bäumlin, R.: *Staat, Recht und Geschichte. Tanulmány a történeti jog természetéről, az alkotmány és a közigazgatás alapvető problémáinak kidolgozásával*, Zürich 1961.
- Baynes, K.: Liberális semlegesség, pluralizmus és deliberatív politika, in: B. van der Brink/W. van Reijen (szerk.): *Civil társadalom, jog és demokrácia*, Frankfurt/M.: *Liberal Neutrality, Pluralism and Deliberative Politics*. 1995.
- Belinfante, A.D./De Reede, J.L.: *Beginselen van het Nederlands staatsrecht*, Alphen a/d Rijn 1997.
- Bellamy, R./Bufacchi, V./Castiglione, D. (szerk.): *Democracy and Constitutional Culture in the Union of Europe*, London 1995.
- Benhabib, S.: Deliberatív racionalitás és a demokratikus legitimitás modelljei, in: *Konstellációk* (1994)1.
- Benhabib, S.: Über das zeitgenössische Unbehagen an der Demokratie, in: *Frankfurter Rundschau* v. 12.10.1996.
- Benhabib, S.: Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy, in: *Democracy and Difference, Contesting the Boundaries of the Political*, szerkesztette S. Benhabib, Princeton/New Jersey. 1996.
- Benhabib, S.: Die gefährdete Öffentlichkeit, in: *Transit, Europäische Revue* (131997), 26ff.

- Benhabib, S.: A tiszteletről és a megbékélésről, az igazságosságról és a jó életről, in: *German Journal of Philosophy* (61997), 975ff.
- Berk, M. van: Das Grundrechtsverständnis der niederländischen Verfassung von 1983 im Verhältnis zum deutschen Grundrechtsverständnis, Inaugural-Dissertation Universität Köln 1992.
- Besselink, L.F.M.: Emberi jogok, szubjektív jogok? A nemzetközi jogi rendelkezések jelentése. In: Emberi jogok korunkban, szerkesztette: K. Bönninger, I. Wagner és G. van Wissen. Arnhem/Deventer 1990.
- Besselink, L.F.M.: De constitutie van Europa: De verenigbaarheid van het verdrag betreffende de Europese Unie met de Nederlandse constitutie, in: *Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiekrecht* 1993, 370ff.
- Besselink, L.F.M.: Staatsrecht en buitenlands beleid, Nijmegen 1995.
- Besselink, L.F.M./Swaak C.R.A.: The Netherlands' Constitutional Law and European Integration, in: *European Public Law* 1 (1996), 34ff.
- Besselink, L.F.M.: An Open Constitution and European Integration: The Kingdom of the Netherlands, in: *SEW: Tijdschrift voor Europees en economisch recht* (61996).
- Besselink, L.F.M.: De zaak-Metten: de Grondwet voorbij, in: *Nederlands Juristenblad* Besselink1996., L.F.M.: The Separation of Powers under Netherlands Constitutional Law and Európai integráció, in: *Európai közjog* 313ff1997.,
- Besselink, L.F.M.: Grenznaangrenzenloosheid. Algemeneleerstukken van grondrechtenbescherming en de Europese Unie, Deventer 1998.
- Besselink, L.F.M. et al: Europese Unie en nationale soevereiniteit, Deventer 1997.
- Beyme, K. von: Institutional Engineering and Transition to Democracy, Ms. Florence 1996.
- Bieber, R.: Demokratie und Entscheidungsfähigkeit in der künftigen Europäischen Union, in: Institutional Engineering and Transition to Democracy: Rendszerváltás Európában - demokrácia, szubszidiaritás, differenciálódás, szerkesztette: R. Bieber, C. Giering és mások, Gütersloh 1998.
- Blankenburg, E.: Miért nincs szükségünk alkotmánybíróságra? A holland vita a német tapasztalatok fényében, Wassenaar 2000.
- Bleckmann, A.: Die Wahrung der "nationalen Identität" im Unions-Vertrag, in: *Juristenzeitung* 6 (1997), 265ff.
- Böckenförde, E.-W.: Die verfassungsgebende Gewalt des Volkes - Ein Grenzbezug des Verfassungsrechts, in: ders.: Staat, Verfassung, Demokratie. Frankfurt/M. 1991.
- Böckenförde, E.-W.: Historische Entwicklung und Bedeutungswandel der Verfassung, in: ders.: Staat, Verfassung, Demokratie. Studien zur Verfassungstheorie und zum Verfassungsrecht, 2. kiadás. Frankfurt/M. 1992.
- Böckenförde, E.-W.: Grundrechtstheorie und Grundrechtsinterpretation, in: ders.: Staat, Verfassung, Demokratie. Studien zur Verfassungstheorie und zum Verfassungsrecht, Frankfurt/M. 1992.
- Böckenförde, E.-W.: Die sozialen und politischen Ordnungsideen der Französischen Revolution, in: ders.: Staat, Nation, Europa. Studien zur Staatslehre, Verfassungstheorie und Rechtsphilosophie, Frankfurt/M. 1999, 11ff.
- Bogdandy, A. von: Supranationaler Föderalismus als Wirklichkeit und Idee einer neuen Herrschaftsform, Zur Gestalt der EU nach Amsterdam, Baden-Baden 1999.
- Bracher, K.D.: Staatsbegriff und Demokratie in Deutschland, in: *Politische Vierteljahresschrift* (91968), 2ff.
- Bracher, K.D.: Europa zwischen Demokratie und Nationalstaat, In: Reform der EU, Materialien zur Revision des Maastrichter Vertrages 1996, szerk. Werner Weidenfeld, Gütersloh 243ff.1995,
- Brügge, G. (szerk.): Verfassungen für ein ziviles Europa, Baden-Baden. 1994.
- Brugger, W. (szerk.): Legitimation des Grundgesetzes aus Sicht von Rechtsphilosophie und Gesellschaftstheorie, Baden-Baden 1996.

- Brugger, W.: Kommunitarismus als Verfassungstheorie des Grundgesetzes, in: *Archiv des öffentlichen Rechts* (3,1998), 337-374.
- Brugger, W.: Liberalizmus, pluralizmus, kommunitarizmus. Tanulmányok az alaptörvény legitimitációjáról. Baden-Baden 1999.
- Brumlik, M. Was heißt "zivile Gesellschaft" - Versuch, den Pudding an die Wand zu nageln, in: *Blätter für deutsche und internationale Politik* (81991), 987ff.
- Brunkhorst, H./Niesen, P. (szerk.): Das Recht der Republik, Frankfurt/M. 1998.
- Bryde, B.-O.: Verfassungsentwicklung, Stabilität und Dynamik im Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Baden-Baden 1982.
- Bryde, B.-O.: Die bundesrepublikanische Volksdemokratie als Irrweg der Demokratietheorie, in: *Staatwissenschaften und Staatspraxis* 3 (1994), 305-330.
- Burgess, P. J.: Jog és kulturális identitás, in: *Arena Oslo* 14,1997.
- Burkens, M. C.: Algemene leerstukken van grondrechten naar Nederlands constitutioneel recht, Zwolle 1989
- Burkens, M. C./Kummeling, H.R.B.M. e.a.: EG en grondrechten. Gevolgen van de Europese integratie voor de nationale grondrechtenbescherming, Zwolle 1993.
- Burkens, M. C./Kummeling, H.R.B.M./Vermeulen, B. P.: Inleiding tot de grondslagen van het Nederlandse staats- en bestuursrecht, 3. kiadás. Zwolle 1994.
- Burkens, M. C. e.a.: Beginselen van de democratische rechtsstaat: inleiding tot de grondslagen van het Nederlandse staats- en bestuursrecht, Deventer 1997.
- Carens, J./Williams, M.: *The Rights of Islamic Minorities in Liberal Democracies*, kiadatlan konferencia-anyag.
- Classen, C.-D.: Europäische Integration und demokratische Legitimation, in: *Archiv für öffentliches Recht* 1994, 238ff.
- Cohen, J. L./Arato, A.: Civil társadalom és politikai elmélet, Massachusetts 1992.
- Commichau, M. F. Nationales Verfassungsrecht und europäische Gemeinschaftsverfassung: Die Entwicklung des europäischen Gemeinschaftsrechts durch die Rechtsprechung des Europäischen Gerichtshofs und das nationale Verfassungsrecht, Baden-Baden 2. kiadás. 1998.
- Corwin, E.: The Constitution as Instrument and as Symbol, in: *The American Political Science Review* 6 (1936), 1071ff.
- Cremer, H.-J.: Das Demokratieprinzip auf nationaler und europäischer Ebene im Lichte des Maastricht-Urteils des Bundesverfassungsgerichts, in: *Europarecht* 1/2 (1995), 21-45.
- Crijns, F.C.L.M.: Het Europese perspectief van het Nederlandse staatsrecht, Zwolle 1989.
- Dagger, R.: Civic Virtues. Jogok, állampolgárság és republikánus liberalizmus. NewYork/Oxford 1997.
- Dahl, R.: Democracy and Its Critics, New Haven/London 1989.
- Dahrendorf, R.: Die gefährdete Civil Society, in: K. Michalski (szerk.): Europa und die Civil Society, Castelgandolfo-Gespräche 1989, Stuttgart 1991, 247ff.
- Dahrendorf, R.: Moralität, Institutionen und die Bürgergesellschaft, in: *Merkur* 1992, 557ff.
- Dahrendorf, R.: Die Zukunft des Nationalstaates, in: *Merkur* 1994, 751ff.
- Daintith, T.: Is International Law the Enemy of National Democracy, in: *European Review* (41999), 441ff.
- De Beus, J.: A nemzeti identitás értéke, *Acta Philosophica Groningana* (191996).
- De Blois, M./Heringa, A. W.: Die Niederlande, in: E. Grabitz (szerk.): Grundrechte in Europa und USA, vol. 1: Strukturen nationaler Systeme, Kehl 1986, 511ff.
- De Vigo és Tsatsos jelentése az Amszterdami Szerződésről v. in:5.11.1997, *Európai Alapjogi F1998,olyóirat* 73.
- De Witte, B.: Közösségi jog és nemzeti alkotmányos értékek, in: *Az európai integráció jogi kérdései* (21991), 1ff.

- De Witte, B.: Les implications constitutionnelles, pour un état, de la participation a un processus d'integration regionale. Rapports néerlandais pour le quinzième cogrès international de droit comparé, Antwerpen/Groningen 1998.
- Denninger, E.: Constitution Law between Statutory Law and Higher Law, in: Alessandro Pizzorusso (szerk.): *Law in the Making, A Comparative Survey*, Berlin/Heidelberg 1988, 103ff.
- Denninger, E.: Sicherheit/Vielheit/Solidarität: Ethisierung der Verfassung? In: U. K. Preuß (szerk.): *Zum Begriff der Verfassung, Die Ordnung des Politischen*, Frankfurt/M. 1994.
- Denninger, E.: "Streitbare Demokratie" und Schutz der Verfassung, *Handbuch des Verfassungsrechts*, köt. 1., szerkesztette: E. Benda/W. Benda. Maihofer, H.-J. Vogel, Berlin/New York 675ff. 1995,
- Denninger, E.: Jahre 50 Grundgesetz, in: *Humboldt Forum Recht* (71999).
- Dehen, O.: Integration durch Verfassung? Zum Identitätskonzept des Verfassungspatriotismus, in: *Die öffentliche Verwaltung* 1995, 854ff.
- Di Fabio, U.: Eine europäische Charta, Auf dem Weg zur Unionsverfassung, in: *Juristenzeitung* 15/16 (2000), 737ff.
- Diamond, L.: Toward Democratic Consolidation (Rethinking Civil Society), in: *Journal of Democracy* 3 (1994), 4ff.
- Dicke, K.: Menschenrechte und europäische Integration, Kehl am Rhein 1986.
- Diner, D.: *Kreisläufe, Nationalsozialismus und Gedächtnis*, Berlin. 1995.
- Doehring, K.: Die nationale "Identität" der Mitgliedstaaten der EU, in: *Festschrift für Ulrich Everling*, szerk. O. Due u.a., Baden-Baden 1995, 263ff.
- Dubiel, H.: Metamorphosen der Zivilgesellschaft I., in: ders.: *Ungewißheit und Politik*, Frankfurt/M.: *Metamorphosen der Zivilgesellschaft I.* 1994.
- Dworkin, R.: Egyenlőség, demokrácia és alkotmány: Mi, a nép és a bírák. In: U. K. Preuß (szerk.): *Zum Begriff der Verfassung, Die Ordnung des Politischen*, Frankfurt/M. 1994.
- Ebsen, I.: Das Bundesverfassungsgericht als Element gesellschaftlicher Selbstregulierung. Az alkotmányos joghatóság pluralista elmélete a demokratikus jogállamban, Berlin 1985.
- Ehmke, H.: "Staat" und "Gesellschaft" als verfassungstheoretisches Problem, in: *Beiträge zur Verfassungstheorie und Verfassungspolitik, Monographs Legal Research*, vol. 6, szerk. P. Häberle, Königstein/Ts. 1981, 300ff.
- Ehrenberg, J.: *Civil Society, The Critical History of an Idea*, New York University Press. 1999.
- Ely, J. H.: *Democracy and Distrust: A Theory of Judicial Review*, Cambridge/Mass. Engel, P.: Die Wirksamkeit europäischen und nationalen Rechts, in: *Aus Politik und Kontárs történelem* 15-16 (1997), 33-38.
- Európai Parlament: Nyilatkozat az alapvető jogokról és szabadságokról az in 12.4.1989.,: *European Fundamental Rights Journal* 204ff. 1989,
- Ferguson, A.: *Esszé a polgári társadalom történetéről*, New Brunswick (1980/1767).
- Folz, H.-P.: *Demokratie und Integration. A Szövetségi Alkotmánybíróság és az Európai Bíróság közötti konfliktus a közösségi hatáskörök ellenőrzéséről*, Berlin 1999.
- Forst, R.: *Az igazságosság összefüggései, politikai filozófia a liberalizmuson és a kommunitarizmuson túl*. Frankfurt/M. 1994.
- Fox, G. H./Nolte, G.: Intolerant Democracies, in: *Harvard International Law Journal* 1ff. 1995,
- Frankenberg, G.: *Die Verfassung der Republik, Autorität und Solidarität in der Zivilgesellschaft*, Frankfurt/M.: *Die Verfassung der Republik, Autorität und Solidarität in der Zivilgesellschaft*. 1997.

- Friedrich, C.J.: Der Verfassungsstaat der Neuzeit, Berlin/Göttingen/Heidelberg Frijhoff1953., W.: Eigenzinnig Nederland, Europa en de toekomst van een cultuurnatie. In: A. van Staden (szerk.): De nationale staat onhoudbaar maar onmisbaar? Het perspectief van Europese integratie en mondialisering, Assen/Den Haag 1996, 125ff.
- Fromont, M.: Európa és a nemzeti alkotmányjog a maastrichti ítélet után, in: *Jogi folyóirat* 800ff1995,..
- Fromont, M.: Konfliktus vagy szinkronizáció a tagállamok alkotmányai és az EU/EK alkotmánya között? In: *Közös alkotmányjog az EU-ban*, szerkesztette: P.- Chr. Müller-Graff és E. Riedel, Baden-Baden 1998, 149ff.
- Frowein, J. A.: Die rechtliche Bedeutung des Verfassungsprinzips der parlamentarischen Demokratie für den europäischen Integrationsprozess, in: *Europarecht* 301ff.1983,
- Frowein, J. A.: Die Verfassung der EU aus der Sicht der Mitgliedstaaten, in: *Europarecht* (41995), 315ff.
- Fulbrook, M.: German National Identity after the Holocaust, Cambridge. 1999.
- Gaber, J. (szerk.): Revolutionäre Vernunft, Texte zur jakobinischen und liberalen Revolutionsrezeption in Deutschland 1789-1810, Kronberg/Ts. 1974.
- Gebhardt, J.: Die Idee der Verfassung: Symbol und Instrument, in: A. Kimmel (szerk.): Verfassungen als Fundament und Instrument der Politik, Baden-Baden 1995.
- Gebhardt, J./Schmalz-Bruns, R.: Was hält heutige Gesellschaften politisch zusammen, in: dies. (szerk.): *Demokrácia, alkotmány és nemzet. Die politische Integration moderner Gesellschaften*, Baden-Baden 1994.
- Gerstenberg, O.: Bürgerrechte und deliberative Demokratie, Elemente einer pluralistischen Verfassungstheorie, Frankfurt/M. 1998.
- Giesen, B.: National Identity as Trauma: The German Case, in: B. Ströth (szerk.): *Myth and Memory in the Construction of Community, Historical Patterns in Europe and Beyond*, Brüssel et al. 2000, 240ff.
- Goodman, J.: Die Europäische Union: Neue Demokratieformen jenseits des Nationalstaats, in: U. Beck (szerk.): *Politik der Globalisierung*, Frankfurt/M. 1998.
- Grabitz, E. (szerk.): *Grundrechte in Europa und USA*, 1. kötet: *Strukturen nationaler Systeme*, Kehl u.a. 1986.
- Grande, E.: Demokratische Legitimation und europäische Integration, in: *Leviathan* 3 (1996), 339 ff.
- Grawert, R.: Der Deutschen supranationaler Nationalstaat, in: *Offene Staatlichkeit: Festschrift für Ernst-Wolfgang Böckenförde zum 65. Geburtstag*, szerk. ders. és mások, Berlin 1995.
- Grawert, R.: Der integrierte Verfassungsstaat, in: *Deutsche und europäische Verfassungsgeschichte: Sozial- und rechtswissenschaftliche Zugänge*, szerkesztette R. Lhotta/J. Oebbecke/W. Reh, Baden-Baden 1997.
- Greiffenhagen, M./Greiffenhagen, S.: Deutschland und die Zivilgesellschaft, in: *Der Bürger im Staat* (31999), 148ff.
- Grimm, D.: *Recht und Staat der bürgerlichen Gesellschaft*, Frankfurt/M. 1987.
- Grimm, D.: Verfassung II, in: O. Brunner/W. Conze/R. Koselleck (szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe*, 6. kötet, Stuttgart 1990.
- Grimm, D.: *Die Zukunft der Verfassung*, Frankfurt/M. 1994.
- Grimm, D.: Szüksége van-e Európának alkotmányra? In: *Juristenzeitung* 58ff1995.,
- Grimm, D.: Politik und Recht, in: ders. (szerk.): *Grundrechte, soziale Ordnung und Verfassungsgerichtsbarkeit*, FS Benda, Heidelberg 1995, 91ff.
- Grimm, D.: Hütet die Grundrechte, in: *Die Zeit* v. 18.4.1997.
- Grimm, D.: Verfassungspatriotismus nach der Wiedervereinigung, in: *Das Recht der Republik*, szerk. H. Brunkhorst és P. Niesch, Frankfurt/M. 1999, 305ff.
- Guéhenno, J.-M.: *La fin de la démocratie*, Párizs 1993.

- Guéhenno, Jean-Marie: A demokrácia fordulóponton? In: *International Politics* 4 (1998), 13ff.
- Guggenberger, B.: Zwischen Konsens und Konflikt: Das Bundesverfassungsgericht und die Zukunftsfähigkeit der Gesellschaft, in: B. Guggenberger/Th. Württemberger (szerk.): Hüter der Verfassung oder Lenker der Politik? Das Bundesverfassungsgericht im Widerstreit, Baden-Baden 1998, 202ff.
- Gunsteren van, H.: Eigentijds burgerschap, Hága 1992.
- Gunsteren van, H.: Een globaliserende grondwet, in: *Nederlandsch Juristenblad* 5 (1998), 203ff.
- Gusy, Chr.: Weimar - die wehrlose Republik? Verfassungsschutzrecht und Verfassungsschutz in der Weimarer Republik, Tübingen 1991.
- Häberle, P.: Die Wesensgehaltgarantie des Art. 19 Abs. 2 Grundgesetz. Zugleich ein Beitrag zum institutionellen Verständnis der Grundrechte und zur Lehre vom Gesetzesvorbehalt, Karlsruhe 1962.
- Häberle, P.: "Öffentliches Interesse" als juristisches Problem: Eine Analyse von Gesetzgebung und Rechtsprechung, Frankfurt/M. 1970.
- Häberle, P.: Die offene Gesellschaft der Verfassungsinterpreten. Ein Beitrag zur pluralistischen und "prozessualen" Verfassungsinterpretation. in: *Juristenzeitung* 297ff.1975,
- Häberle, P. (szerk.): Verfassungsgerichtsbarkeit, Darmstadt 1976.
- Häberle, P. (szerk.): Verfassungsgerichtsbarkeit zwischen Politik und Rechtswissenschaft, Königstein/Ts. 1980.
- Häberle, P.: Verfassungsprinzipien als Erziehungsziele, in: Recht als Prozess und Gefüge, FS für Hans Huber zum 80. Geburtstag, Bern. 1981.
- Häberle, P.: Europa in kulturverfassungsrechtlicher Perspektive, in: *Jahrbuch des öffentlichen Rechts* (321983), 9ff.
- Häberle, P.: Verfassungsrechtliche Ewigkeitsklauseln als verfassungsstaatliche Identitätsgarantien, in: Y. Hangartner/St. Trechsel (szerk.): Völkerrecht im Dienste des Menschen, FS Hans Haug, Bern/Stuttgart. 1986.
- Häberle, P.: Rechtsvergleichung im Kraftfeld des Verfassungsstaates. Módszerék és tartalom, Kisállamok és fejlődő országok, Berlin 1992.
- Häberle, P.: Artenreichtum und Vielschichtigkeit von Verfassungstexten, eine vergleichende Typologie, in: Rechtsvergleichung im Kraftfeld des Verfassungsstaates, Berlin 1992, 228ff.
- Häberle, P.: Europäische Rechtskultur, Versuch einer Annäherung in zwölf Schritten, Baden-Baden 1994.
- Häberle, P.: Europaprogramme neuerer Verfassungen und Verfassungsentwürfe - der Ausbau von nationalem "Europaverfassungsrecht", in: Festschrift für Ulrich Everling, szerk. v. O. Due et al., Baden-Baden 1995.
- Häberle, P.: Europäische Verfassungsstaatlichkeit, in: ders.: Das Grundgesetz zwischen Verfassungsrecht und Verfassungspolitik: Ausgewählte Schriften zur vergleichenden Verfassungslehre in Europa, Baden-Baden 1996, 477ff.
- Häberle, P.: Der Verfassungsstaat in entwicklungsgeschichtlicher Perspektive, in: Festschrift für Klaus Stern, szerkesztette J. Burmeister, München 1997, 143ff.
- Häberle, P.: Gemeineuropäisches Verfassungsrecht, in: J. Schwarze (szerk.): Verfassungsrecht und Verfassungsgerichtsbarkeit im Zeichen Europas, Baden-Baden 1998.
- Habermas, J.: Eine Art Schadensabwicklung, Frankfurt/M. 1987.
- Habermas, J.: Verfassungspatriotismus - im allgemeinen und im besonderen, in: ders.: Die nachholende Revolution, Frankfurt/M. 1990, 147 ff.
- Habermas, J.: Zivilgesellschaft oder politische Öffentlichkeit, in: ders.: Strukturwandel der Öffentlichkeit, Frankfurt/M. 1990, 45ff.

- Habermas, J.: A demokrácia három normatív modellje: A deliberatív politika fogalmáról, in: H. Münkler (szerk.): Die Chancen der Freiheit - Grundprobleme der Demokratie, München 1992, 11f.
- Habermas, J.: Faktizität und Geltung, Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats, Frankfurt/M. 1992.
- Habermas, J.: Anerkennungskämpfe im demokratischen Rechtsstaat, in: Ch. Taylor: Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung, Frankfurt/M. 1993.
- Habermas, J.: Az európai nemzetállam - vívmányai és korlátai, A szuverenitás és az állampolgárság múltjáról és jövőjéről. Előadás a bolognai 17. IVR Világkongresszusra, in: *European Journal of Law, Philosophy and Computer Science* 27ff1995.,
- Habermas, J.: A másik bevonása, *Studies in Political Theory*. Frankfurt/M.1996.
- Habermas, J.: Die postnationale Konstellation, *Political Essays*, Frankfurt/Main. 1998.
- Hain, K.E.: Die Grundsätze des Grundgesetzes. Az Art. 79. GG3 paragrafus, Baden-Baden 1999.
- Hall, J. A. (szerk.): Civil társadalom, elmélet, történelem, összehasonlítás. Cambridge 1995.
- Halter, U. R.: Integration als Mythos, Zur Überforderung des Bundesverfassungsgerichts, *Harvard Jean Monnet Working Paper Series* (1996)4.
- Halter, U. R.: Verfassungsgerichtsbarkeit, Demokratie und Mißtrauen. A szövetségi alkotmánybíróság a populizmus és a progresszivismus közötti alkotmányelméletben, Berlin. 1998.
- Hasselt, W.J.C van: Verzameling van Nederlandse staatsregelingen en grondwetten, Alphen a/d Rijn 1987.
- Haupt, H.-G. /Kocka, J. (szerk.): Geschichte und Vergleich, Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung, Frankfurt/New York. 1996.
- Hegel, G.F.W.: Grundlinien der Philosophie des Rechts, Frankfurt/M. 1970.
- Heintzen, M.: Gemeineuropäisches Verfassungsrecht in der EU , in: *Europarecht* 1 (1997), 1ff.
- Heller, H.: Politikai demokrácia és társadalmi homogenitás, in: *Gesammelte Schriften*, 2. kötet, Leiden. 1971.
- Hennekens, H.Ph.J.A.M./Geest, H.J.A.M. van/Fernhout, R.: Decentralisatie, Nijmegen 1995.
- Herdegen, M.: Die Belastbarkeit des Verfassungsgefüges auf dem Weg zur Europäische Unió, in: *Europäische Grundrechte Zeitschrift* 592ff1992.,
- Herzog, R.: An der Kathedrale Europa muss unablässig gebaut werden, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* v. 8.11.1996.
- Hesse, J. J./Johnson, N.: Az alkotmányos változások napirendje Európában: alkalmazkodás, átalakulás és nemzetközivé válás. In: Hesse, J. J./Johnson, N. (szerk.): *Constitutional Policy and Change in Europe*, Oxford 1995.
- Hesse, K.: Az alkotmány normatív ereje, Tübingen 1959.
- Hesse, K.: Grundrechte - Bestand und Bedeutung, in: Benda, E./Maihofer, W./Vogel H.-J. (szerk.): *Handbuch des Verfassungsrechts*, Berlin/New York. 1983.
- Hesse, K.: Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, erg.16. Aufl., Heidelberg 1988.
- Hesse, K.: Bedeutung der Grundrechte, in: *Handbuch des Verfassungsrechts*, kötet, szerk.1, E. Benda/W. Maihofer, H.-J. Vogel, Berlin/New York 1995.
- Hesse, K.: Verfassung und Verfassungsrecht, in: *Handbuch des Verfassungsrechts*, kötet, szerkesztette1.; E. Benda/W. Maihofer, H.-J. Vogel, Berlin/New York 1995.
- Hesse, K.: Deutsche Verfassungsgerichtsbarkeit an der Schwelle zum neuen Jahrhundert, in: J. Schwarze (szerk.): *Verfassungsrecht und Verfassungsgerichtsbarkeit im Zeichen Europas*, Baden-Baden 1998.

- Hesse, K.: Perspektiven der deutschen und europäischen Verfassungsgerichtsbarkeit, in: J. Schwarze (szerk.): Verfassungsrecht und Verfassungsgerichtsbarkeit im Zeichen Europas, Baden-Baden 1998.
- Hildermeier, M./Kocka, J./Conrad, Chr. (szerk.): Europäische Zivilgesellschaft in Ost und West. Koncepció, történelem, lehetőségek. Frankfurt/New York 2000.
- Hilf, M.: Europäische Union und nationale Identität der Mitgliedstaaten, in: Gedächtnisschrift für Eberhard Grabitz, szerkesztette: A. Randelzhofer, R. Scholz, D. Wilke, München. 1995.
- Hofmann, H.: Die versprochene Menschenwürde, in: *Archiv des öffentlichen Rechts* 3 (1995).
- Hofmann, H.: Von der Staatssoziologie zu einer Soziologie der Verfassung, in: *Juri-stenzeitung* 1069ff1999,.
- Holmes, St.: Alkotmányos elődöntések és a demokrácia paradoxona. In: U.K. Preuß (szerk.), Zum Begriff der Verfassung, Die Ordnung des Politischen, Frankfurt/M. 1994.
- Honneth, A.: Fragen der Zivilgesellschaft, in: ders.: Desintegration, Bruchstücke einer soziologischen Zeitdiagnose, Frankfurt/M. 1994.
- Honneth, A.: Demokratie als reflexive Kooperation, John Dewey und die Demokratietheorie der Gegenwart, in: Das Recht der Republik, szerkesztette H. Brunkhorst és P. Niesen, Frankfurt/Main 1999.
- Horn, H.-D.: Állam és társadalom a pluralizmus igazgatásában, in: *Die Verwaltung*. 1993, 545-573.
- Hrbek, R.: Der Vertrag von Maastricht in der wissenschaftlichen Kontroverse, Baden-Baden 1993.
- Hrbek, R./Jopp, M./Lippert, B./Wessels, W. (szerk.): Die Europäische Union als Prozess, Verfassungsentwicklungen im Spiegel von 20 Jahren der Zeitschrift "integration", Zu Ehren von H. Schneider, Bonn 1998.
- Humboldt, W. von: Denkschrift über die deutsche Verfassung vom Dezember 1813, in: Gesammelte Schriften, szerk. a Porosz Tudományos Akadémia kiadásában, 11. kötet (1903).
- Ipsen, H.-P.: Europäische Verfassung - Nationale Verfassung, in: *Europarecht* 1987,195ff.
- Ipsen, H.-P.: Zehn Glossen zum Maastricht-Urteil, in: *Europarecht* (1994), 1ff.
- Isensee, J.: Verfassungsgarantie ethischer Grundwerte und gesellschaftlicher Konsens, in: *Neue Juristische Wochenschrift* (131977), 545ff.
- Isensee, J.: Die Verfassung als Vaterland, Zur Staatsverdrängung der Deutschen. In: A. Mohler (szerk.): A valóság mint tabu, München 1986.
- Isensee, J.: Staat und Verfassung, in: ders./P. Kirchhof (szerk.): Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 1. kötet: Grundlagen von Staat und Verfassung, Heidelberg. 1987.
- Isensee, J. (szerk.): Európa mint politikai eszme és mint jogi forma. 2. szerk. Berlin 1994.
- Isensee, J.: Die Normativität der Verfassung und der politische Prozess, in: A. Kimmel (szerk.): Verfassungen als Fundament und Instrument der Politik, Baden-Baden 1995, 36ff.
- Isensee, J.: Vorrang des Europarechts und deutsche Verfassungsvorbehalte - offener Dissens, in: Verfassungsstaatlichkeit: Festschrift für Klaus Stern zum Geburtstag65., szerk. J. Burmeister in collaboration with M. Nierhaus et al, München 1997, 1239ff.
- Janoski, T.: Citizenship and Civil Society, Cambridge 1998.
- Johnson, N.: Alkotmányosság Európában 1945 óta: Újjáépítés és újraértékelés. In: D. Greenberg/S.N. Katz/M.B. Oliviero/S.C. Wheatley (szerk.): Constitutionalism and Democracy, Transitions in the Contemporary World, New York/Oxford. 1993.
- Johnson, N.: Alkotmányosság: eljárási korlátok és politikai célok, in: J.J. Hesse/N. Johnson (szerk.): Constitutional Policy and Change in Europe, Oxford 1995.
- Jyränki, A. (szerk.): National Constitutions in the Era of Integration, London. 1999.

- Kaelble, H.: Der historische Vergleich, Eine Einführung zum 19. Jahrhundert, Frankfurt/New York, 1999.
- Kaelble, H./Winkler H.-A. (szerk.): Nationalismus-Nationalitäten-Supranationalität, Stuttgart. 1993.
- Kaiser, K.: A transznacionális kapcsolatok mint a demokratikus folyamatok fenyegetése, in: R. O. Keohane/J. S. Nye (szerk.): *Transnational Relations and World Politics*, Cambridge MA 1971, 356ff.
- Kaufmann, M.: Europäische Integration und Demokratieprinzip, Baden-Baden 1997.
- Kaufmann, M.: Verfassungspatriotismus, substantielle Gleichheit und Demokratieprinzip im europäischen Staatenverbund, in: *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Beiheft 66, Stuttgart 1997, 40ff.
- Kant, I.: Werkausgabe, szerkesztette W. Weischedel, Frankfurt/M. 1968.
- Keane, J.: A civil társadalom és az állam: Új európai perspektívák. London 1988.
- Keane, J.: Demokrácia és civil társadalom: Az európai szocializmus nehéz helyzetéről, a demokrácia kilátásairól és a társadalmi és politikai hatalom ellenőrzésének problémájáról. London 1988.
- Keane, J.: Civil társadalom: régi képek, új elképzelések. Cambridge 1998.
- Kersting, W.: Verfassungspatriotismus, komunitäre Demokratie und die politische Vereinigung der Deutschen, in: P. Braitling/W. Reese-Schäfer (szerk.): *Universalismus, Nationalismus und die neue Einheit der Deutschen*, Philosophen und die Politik, Frankfurt/M.: Universalismus, Nationalismus und die neue Einheit der Deutschen. 1991.
- Kersting, W.: Liberalizmus, kommunitarizmus, republikanizmus. In: Apel, K.-O./Kettner, M. (szerk.): *Zur Anwendung der Diskursethik in Politik, Recht und Wissenschaft*, Frankfurt/M.. 1992.
- Kersting, W.: Verfassung und komunitäre Demokratie, in: G. Frankenberg (szerk.): *Auf der Suche nach der gerechten Gesellschaft*, Frankfurt/M. 1994.
- Kersting, W.: Die politische Philosophie des Gesellschaftsvertrages, Darmstadt 1994.
- Khol, A.: Durchbruch zur Bürgergesellschaft, Ein Manifest, Bécs 1999.
- Kielmannsegg, P. Graf: Läßt sich die europäische Gemeinschaft demokratisch verfassen? In: *European Review* (21994), 23ff.
- Kielmannsegg, P. Graf: Integration und Demokratie, in: *Europäische Integration*, szerk. M. Jachtenfuchs és B. Kohler-Koch, Opladen 1996.
- Kimmel, A. (szerk.): *Az EU-tagállamok alkotmányai*, München. 1993.
- Kimmel, A.: Verfassungsrechtliche Rahmenbedingungen: Grundrechte, Staatszielbestimmungen und Verfassungsstrukturen, in: *Die EU-Staaten im Vergleich: Strukturen, Prozesse, Politikinhalt*, ed. by O. W. Gabriel and F. Brettschneider, 2. rev. and erw. ed. Opladen 1994.
- Kimmel, A.: Verfassungen als Fundament und Instrument der Politik, Baden-Baden 1995.
- Kimmel, A.: Die Verfassungen der EG-Mitgliedstaaten, szerk. München 1996.
- Kirchhof, P.: Die Identität der Verfassung in ihren unabänderlichen Inhalten, in: J. Isensee/ders. (szerk.): *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, 1. kötet: Grundlagen von Staat und Verfassung, Heidelberg. 1987.
- Kirchhof, P.: Europäische Einigung und der Verfassungsstaat der Bundesrepublik Deutschland, in: J. Isensee (szerk.): *Europa als politische Idee und als rechtliche Form*, 2. kiadás. Berlin 1994.
- Klein, H. H.: Die Europäische Union und ihr demokratisches Defizit, in: J. Goydke u.a. (szerk.): *Vertrauen in den Rechtsstaat: Beiträge zur deutschen Einheit im Recht*. FS für Walter Remmers, Köln 1995.
- Kluth, W.: Die demokratische Legitimation der Europäischen Union: Eine Analyse der Thesen vom Demokratiedefizit der Europäischen Union aus gemeineuropäischer Verfassungsperspektive, Berlin. 1995.

- Kocka, J.: Zivilgesellschaft als Projekt: Historische Vielfalt und Einheit Europas, Antrag zur Errichtung einer 'Forschungsstelle für vergleichende Geschichte Europas.
- Kocka, J.: A civil társadalom és a politika szerepe, Tézisek és kérdések. Bevezető megjegyzések a "Modern kormányzás a században" című 21. kormányközi konferenciát előkészítő szakértői találkozó 1. ülészakájához, 2000 Berlinben, 2. júniusban 3., v. v. 13. 6.2000.
- Kohler-Koch, B.: Die Europäisierung nationaler Demokratien, in: M. Th. Greven (szerk.): Demokratie - eine Kultur des Westens? Opladen 1998.
- Konrad, G.: Antipolitik, Mitteleuropäische Meditationen, Frankfurt/M. 1985.
- Koopmans, T.: Az európai jog születése a jogi hagyományok kereszteződésében, in: *American Journal of Comparative Law* (31991), 493ff.
- Koopmans, T.: Het primaat van de politiek, in: *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* (41998), 97.
- Kortmann, C.A.J.M.: Das niederländische Grundgesetz vom 11.2.1983, in: *Közjogi évkönyv* (331984), 175ff.
- Kortmann, C.A.J.M.: De Grondwetsherzieningen 1983 en 1987, Deventer 1987.
- Kortmann, C.A.J.M.: Constitutioneel Recht, 3. kiadás. Deventer 1997.
- Kortmann, C.A.J.M.: Die Grundrechte im niederländischen Staatsrecht, Ms. Wassenaar 2000.
- Kortmann, C.A.J.M./Bovend'Eert, P.P.T.: Inleiding Constitutioneel Recht, Deventer. 1993.
- Köbler, R./Melber, H.: Chancen internationaler Zivilgesellschaft, Frankfurt/M. 1993.
- Krüger, H.: Die Verfassung als Programm der nationalen Integration, in: FS für Friedrich Berber zum 75. Geburtstag, ed. by D. Blumenwitz u. A. Randelzhofer, München 1973, 247ff.
- Lademacher, H.: Geschichte der Niederlande, Darmstadt 1983.
- Lademacher, H.: Zwei ungleiche Nachbarn: Wege und Wandlung der deutsch-niederländischen Beziehungen im und 19. 20. Jahrhundert, Darmstadt 1990.
- Ladeur, K.-H.: Towards a Legal Theory of Supranationality - The Viability of the Network Concept, in: *European Law Journal* (11997), 35ff.
- Lameyer, J.: Streitbare Demokratie: Eine verfassungshermeneutische Untersuchung, Berlin 1978.
- Leggewie, C./Meier, H.: Republikenschutz, Maßstäbe für die Verteidigung der Demokratie, Hamburg 1995.
- Lepsius, M. R.: Nationalstaat oder Nationalitätenstaat als Modell für die Weiterentwicklung der Europäischen Gemeinschaft, in: ders.: Demokratie in Deutschland: Soziologisch-historische Konstellationsanalysen, Ausgewählte Aufsätze. Göttingen 1993.
- Lepsius, M. R.: Demokratie in Deutschland als historisch-soziologisches Problem, in: ders.: Demokratie in Deutschland: Soziologisch-historische Konstellationsanalysen, Ausgewählte Aufsätze. Göttingen 1993.
- Lepsius, M. R.: Die Europäische Gemeinschaft und die Zukunft des Nationalstaates, in: ders.: Demokratie in Deutschland: Soziologisch-historische Konstellationsanalysen, Ausgewählte Aufsätze, Göttingen 1993.
- Lepsius, M. R.: Kialakul-e kulturális identitás az Európai Unióban? In: *Blätter für deutsche und internationale Politik* (81997), 948ff.
- Lepsius, M. R.: Az Európai Unió, a gazdasági-politikai integráció és a kulturális pluralitás. In: R. Viehoff/R. T. Segers (szerk.): Kultur, Identität, Europa. Über die Schwierigkeiten und Möglichkeiten einer Konstruktion. Frankfurt/M. 1999.
- Lepsius, M. R.: Zivilgesellschaft und politische Kultur in Deutschland, Ms. Wassenaar 1999.
- Lepszy, N.: Das politische System der Niederlande, in: Die politischen Systeme Westeuropas, szerkesztette: W. Ismayr, Opladen 1997.
- Lijphart, A.: Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek, 3. kiadás. 1979.
- Lijphart, A.: Patterns of Democracy. Kormányzati formák és teljesítmény harminchat országban
Országok, New Haven/London 1999.

- Locke, J.: Két értekezés a polgári kormányzásról. Introd. by W. S. Carpenter, London 1960.
- Loewenstein, K.: Militant Democracy and Fundamental Rights, in: *American Political Science Review*, (311937), 417ff. és 638ff.
- Lorz, R. A.: A szuverén hatalom gyakorlásának korlátozására vonatkozó közös európai alkotmányos elvek - hatalommegosztás, föderalizmus, jogi kötelezettség - . In: *Közös alkotmányjog az EU-ban*, szerkesztette: P.-Chr. Müller-Graff és E. Riedel, Baden-Baden 1998.
- Luf, G.: *Zivilgesellschaft und staatliches Rechtsmonopol*, Ms. Vienna 2000.
- Macedo, St.: *Liberális erények. Állampolgárság, erkölcs és közösség a liberális alkotmányosságban*, Oxford 1990.
- Malanczuk, P.: *Europäische Integration und nationales Verfassungsrecht in den Niederlanden*, in: *Europäische Integration und nationales Verfassungsrecht: Erträge eines Forschungsprojektes an der FernUniversität in Hagen*, ed. by U. Battis, D. Th. Tsatsos, D. Stefanou, Baden-Baden 1995.
- Maus, I.: *Die aktuelle Verfassungsdiskussion und der Verfassungstyp der Volkssouveränität*, in: J. Gebhardt/R. Schmalz-Bruns (szerk.): *Demokratie, Verfassung und Nation, Die politische Integration moderner Gesellschaften*, Baden-Baden 1994.
- Merkel, W./Lauth, H.-J.: *Rendszerváltás és civil társadalom: Milyen civil társadalomra van szüksége a demokráciának*, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte 6-7* (1998), 3ff.
- Merkel, W.: *Legitimitätsüberlegungen zu einem unionsspezifische Demokratiemodell*, in: *Demokratie und Interessenausgleich in der Europäischen Union*, C. Giering et al. 1999.
- Michalski, K. (szerk.): *Európa és a civil társadalom*, Castelgandolfo Talks, Stuttgart. 1991.
- Michalski, K. (szerk.): *Identität im Wandel*, Castelgandolfo-Gespräche, Stuttgart 1995.
- Mommsen, W.: *Nationalbewußtsein und Staatsverständnis*, in: ders.: *Nation und Geschichte*, München 7ff1990,.
- Montesquieu, Ch. L.: *De l'esprit des lois: défense de l'esprit des lois*, Párizs. 1932.
- Müller-Graff, P.-Chr.: *Europäische Verfassung und Grundrechtscharta: Die Europäische Union als transnationales Gemeinwesen*, in: *integration* (12000), 34ff.
- Münkler, H.: *Mennyi erény kell a demokráciának? A civil társadalom előfeltételei*. In: *Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte* (71991), 612 ff.
- Offe, C.: *Challenging the Boundaries of Institutional Politics: Social Movements since the 1960s*, in: C. Maier (szerk.): *Changing Boundaries of the Political*, New York. 1987.
- Offe, C.: *Demokratie und Vertrauen*, in: *Transit, Europäische Revue* 18 (1999/2000), 118ff.
- Pernice, I.: *Maastricht, Staat und Demokratie*, in: *Die Verwaltung* 449-488.1993,
- Pernice, I.: *Az alkotmányok védelme: Verfassungsrechtliche Mechanismen zur Wahrung der Verfassungsordnung*, in: *L'espace constitutionnel europeen = Az európai alkotmányos térség*, szerkesztette R. Bieber, P. Widmer en collab. avec: Centre de Droit Compare et Europeen de l'Universite de Lausanne, Zürich 1995. 225ff.
- Pernice, I.: *Die Verfassungsfrage aus rechtswissenschaftlicher Sicht*, in: *Walter Hallstein Institut-Paper* 8/1999.
- Pernice, I.: *Politische Handlungsfähigkeit und Verfassungsbildung einer Europäischen Union von und 25mehr Mitgliedstaaten*, in: *Walter Hallstein Institut-Paper* 3/1999.
- Pernice, I.: *Mely intézmények melyik Európának? - Javaslatok az Európai Unió reformjára in2000.*: *Walter Hallstein Intézet* 2/1999.
- Peters, B.: *Die Integration moderner Gesellschaften*, Frankfurt/M. 1993.
- Peters, B.: *Der Sinn von Öffentlichkeit*, in: *Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen*, ed. by F. Neidhardt, Opladen 1994 (a *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 34. különszáma), 42ff.

- Pogge, T.: A nemzetek feletti intézmények demokratikus létrehozása: gondolatok az Európai Unió demokratikus deficitjéről. In: *Journal of Political Philosophy* (21997), 163ff.
- Preuß, U. K.: Politik aus dem Geist des Konsenses. Zur Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts, in: *Merkur* 1ff1987,.
- Preuß, U. K.: Revolution, Fortschritt und Verfassung, Zu einem neuen Verfassungsverständnis, Berlin 1990.
- Preuß, U. K.: Auf der Suche nach der Zivilgesellschaft, Der Verfassungsentwurf des runden Tisches, in: Guggenberger, B./Stein, T. (szerk.): Die Verfassungsdiskussion im Jahr der deutschen Einheit, Analysen-Hintergründe-Material, München/Bécs 357ff.1991,
- Preuß, U. K.: Plebizites als Formen der Bürgerbeteiligung, in: *Zeitschrift für Rechtspolitik* (41993), 131ff.
- Preuß, U. K.: Staatsbürgerschaft und Zivilgesellschaft, in: *Kritische Justiz* 232ff.1993,
- Preuß, U. K.: Az európai egyesülés és az alkotmányok integráló ereje. In: J. Gebhardt/R. Schmalz-Bruns (szerk.): Demokratie, Verfassung und Nation. Die politische Integration moderner Gesellschaften, Baden-Baden 271-2871994,.
- Preuß, U. K. (szerk.): Zum Begriff der Verfassung, Die Ordnung des Politischen, Frankfurt/M. 1994.
- Preuß, U. K.: Problems of a Concept of European Citizenship, in: *European Law Journal* 3 (1995), 267ff.
- Preuß, U. K.: Európa alkotmányát keresve, Európának még nincs alkotmánya. E.W. Böckenförde és mások megjegyzéseivel In: *Transit, Europäische Revue* (171999) 154ff.
- Putnam, R. D.: Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy, Princeton University Press 1992.
- Putnam, R. D.: Bowling alone: America's Declining Social Capital, in: *Journal of Democracy* 1 (1995), 65ff.
- Radbruch, G.: Rechtsphilosophie, szerkesztette E. Wolf és H. P. Schneider, Stuttgart 1950. Rawls, J.: A Theory of Justice, Cambridge/Mass. 1971.
- Rawls, J.: The Idea of Political Liberalism, essays 1978-1989, szerkesztette W. Hinch, Frankfurt/M. 1992.
- Rawls, J.: Politikai liberalizmus, New York 1993.
- Reinhard, W.: Geschichte der Staatsgewalt, Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart, München. 1999.
- Richter, D.: Zivilgesellschaft - Probleme einer Utopie in der Moderne, in: R. Eickelpasch/A. Nassehi (szerk.): Utopie und Moderne, Frankfurt/M. 1996.
- Richter, E.: Die Polarisierung von politischer und ökonomischer Integration, Transformationprozesse in Ost- und Westeuropa, in: J. Gebhardt/R. Schmalz-Bruns (szerk.): Demokratie, Verfassung und Nation, Die politische Integration moderner Gesellschaften, Baden-Baden 1994.
- Riedel, E.: Der gemeineuropäische Bestand von Verfassungsprinzipien zur Begründung von Hoheitsgewalt - Legitimation und Souveränität -, in: *Gemeinsames Verfassungsrecht in der EU*, szerk. Riedel, Baden-Baden 1998.
- Riedel, M.: Bürger, Staatsbürger, Bürgertum. In: O. Brunner/W. Conze/R. Koselleck (szerk.): Geschichtliche Grundbegriffe, Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, 1. kötet, Stuttgart 1975, 672ff.
- Riedel, M.: Gesellschaft/Gemeinschaft, in: O. Brunner/W. Conze/R. Koselleck (szerk.): Geschichtliche Grundbegriffe, Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, 2. kötet, Stuttgart 1975, 801ff.
- Rödel, U.: Zivilgesellschaft und Verfassung, in: Gebhardt, J./Schmalz-Bruns, R. (szerk.): Demokratie, Verfassung und Nation. Die politische Integration moderner Gesellschaften, Baden-Baden 1994.

- Rödel, U./Frankenberg, G./Dubiel, H.: Die demokratische Frage, Frankfurt/M. 1989.
- Roellecke, G.: Von Frankfurt über Weimar und Bonn nach Berlin. Demokratikus Alkotmányok Németországban és társadalmi fejlődés Európában, in: *Juristenzeitung* (2000), 113ff3.
- Roermund, B. van (szerk.): Constitutional Review, Verfassungsgerichtsbarkeit, Constitutionele Toetsing. Elméleti és összehasonlító perspektívák, Deventer 1993.
- Rousseau, J. J.: Contrat Social, J.-L. Lecercle (szerk.), Párizs 1971.
- Rüthers, B.: Auf dem Weg zum Richterstaat, Mein juristisches Jahrhundert. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* v. 2.11.2000.
- Sandel, M. J.: Liberalism and the Limits of Justice, Cambridge 1982.
- Sandel, M. J.: Liberalizmus vagy republikanizmus: A polgári erény szükségességéről, Bécs. 1994.
- Sandel, M. J.: Democracy's Discontent, America in Search of a Public Philosophy, Cambridge/London. 1996.
- Sandel, M. J.: The Constitution of the Procedural Republic: Liberal Rights and Civic Virtues, in: *Fordham Law Review* 1 (1997), 1ff.
- Sarcinelli, U.: "Alkotmányos patriotizmus" és "civil társadalom", avagy: Mi tartja össze a demokratikus közösséget. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte* (341993), 25ff.
- Schäfer, M.: Die *Rationalität* des Nationalsozialismus, Zur Kritik philosophischer Faschismustheorien am Beispiel der Kritischen Theorie, Weinheim. 1994.
- Schäfer, M.: A demokrácia, a liberalizmus és a republikanizmus racionalitása. Gondolatok az alaptörvény normatív szerepéről a legújabb politikai filozófiai viták tükrében. A Nemzetközi Jogfilozófiai és Társadalomfilozófiai Társaság 18. világkongresszusán, La Plata en Buenos Airesben tartott előadás. 1997.
- Schäfer, M.: Memory in the Construction of Constitutions, in: *Ratio Juris, International Journal of Jurisprudence and Philosophy of Law* (2001nyomtatásban).
- Scharpf, F.: Demokratische Politik in Europa, in: *Staatswissenschaften und Staatspraxis* (41995), 565ff.
- Scharpf, F.: Demokratie in der transnationalen Politik, in: *Internationale Politik* 12 (1996), 11ff.
- Scheffer, P.: Machtverschil en rechtsgelijkheid in de Europese Unie, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Drie amendementen op de Europese politiek van Nederland, Den Haag. 1995.
- Scheuing, D. H.: Deutsches Verfassungsrecht und europäische Integration, in: *Europarecht Kiegészítés* (1997)1.
- Schlesinger Jr., A.: Van-e jövője a demokráciának? In: *Foreign Affairs* (51997), 2ff.
- Schmalz-Bruns, R.: Reflexive Demokratie, Die demokratische Transformation demokratischer Politik. Baden-Baden 1995.
- Schmidt, M. G.: Demokratietheorien: Eine Einführung, 2. kiadás. Schmitt, C.: Der Hüter der Verfassung, Tübingen 1931.
- Schmitter, P. C.: Von der Autokratie zur Demokratie, in: *Internationale Politik* 6 (1995).
- Schneider, H.-P.: Eigenart und Funktionen der Grundrechte im demokratischen Verfassungsstaat, in: J. Perels (szerk.): Grundrechte als Fundament der Demokratie, Frankfurt/M. 1979.
- Schröder, G.: Die zivile Bürgergesellschaft, Anregungen zu einer Neubestimmung der Aufgaben von Staat und Gesellschaft. In: *Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte* (42000), 200ff.
- Schuppert, G. F.: Grundrechte und Demokratie, in: *Europäische Grundrechte Zeitschrift*. 1985, 527ff.

- Schwarze, J.: Verfassungsrecht und Verfassungsgerichtsbarkeit im Zeichen Europas, Baden-Baden 1998.
- Schwarze, J.: Auf dem Wege zu einer europäischen Verfassung - Wechselwirkungen zwischen europäischem und nationalem Verfassungsrecht, in: *Europarecht*, Beiheft 1 (2000).
- Schwarze, J. (szerk.): Die Entstehung einer europäischen Verfassungsordnung. Das Inandergreifen von nationalem und europäischem Verfassungsrecht, Baden-Baden 2000.
- Shils, E.: Mi a civil társadalom? In: K. Michalski (szerk.): Európa és a civil társadalom, Castelgandolfo Talks, Stuttgart 1991.
- Shils, E.: Nemzet, nemzetiség, nacionalizmus és civil társadalom. In: *Nemzetek és nacionalizmus* 1995, 93ff.
- Simons, D.: Bestand und Bedeutung der Grundrechte in den Niederlanden, in: *Europäische Grundrechte Zeitschrift* 1978, 450ff.
- Simson, W. von: Mit jelent a nép az európai alkotmányban? in: *Europarecht* (11991), 1ff.
- Simson, W. von/Schwarze, J.: Europäische Integration und Grundgesetz: Maastricht und die Folgen für das deutsche Verfassungsrecht. in: Handbuch des Verfassungsrechts, 1. kötet, szerkesztette: E. Benda/W. Maihofer, H.-J. Vogel, Berlin/New York 1995.
- Smend, R.: Verfassung und Verfassungsrecht (1928), in: Staatrechtliche Abhandlungen, 2. szerk. Berlin 1968.
- Soltan, K. E./Elkin, S. L. (szerk.): A jó társadalmak alkotmánya, Pennsylvania 1996.
- Sölter, A.: Zivilgesellschaft als demokratietheoretisches Konzept, in: *Jahrbuch für Politik* (31993), 1. félév, 145ff.
- Sommermann, K.-P.: Staatsziele und Staatszielbestimmungen, Tübingen 1997.
- Sonthheimer, K.: Grundzüge des politischen Systems der neuen Bundesrepublik Deutschland, München. 1993.
- Starck, Chr.: Entwicklung der Grundrechte in Deutschland, in: ders.: Der demokratische Verfassungsstaat: Gestalt, Grundlagen, Gefährdungen. Tübingen 1995.
- Stern, F.: Five Germanies I Have Known, Uhlenbeck Lecture 16, NIAS Wassenaar 1998.
- Stern, K.: Menschenwürde als Wurzel der Menschen- und Grundrechte, in: Recht und Staat im sozialen Wandel, szerk. N. Achterberg/W. Krawietz/B. Wyduckel, Berlin 1983.
- Stern, K.: Die Bedeutung der Unantastbarkeitsidee des Art. 79 Abs. GG3 az alapvető jogokért, in: ders.: Der Staat des Grundgesetzes, Köln/Berlin/München. 1992.
- Stern, K.: Die Verbindung von Verfassungsidee und Grundrechtsidee zur modernen Verfassung, in: ders.: Der Staat des Grundgesetzes, Köln/Berlin/München. 1992.
- Stern, K.: Grundideen europäisch-amerikanischer Verfassungsstaatlichkeit, in: ders.: Der Staat des Grundgesetzes, Köln/Berlin/München. 1992.
- Sternberger, D.: Verfassungspatriotismus, Schriften Band X, Frankfurt/M. 1990.
- Stolleis, M.: Vom Monstrum lernen, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* v. 25. 7.1992.
- Stolleis, M.: Der Koloß darf nicht nur marschieren. Aki Európában jogot alkot, annak tekintettel kell lennie a nemzeti hagyományokra. in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* v. 26.6.1998.
- Sunstein, C.R.: After the Rights Revolution, Cambridge Mass./London. 1990.
- Taylor, Ch.: Alternative Futures: Legitimacy, Identity and Alienation in Late Twentieth Century Canada, in: A. Cairns/C. Williams (szerk.): Constitutionalism, Citizenship and Society in Canada, Toronto 1985.
- Taylor, Ch.: Die Beschwörung der Civil Society, in: In: K. Michalski (szerk.): Europa und die Civil Society, Castelgandolfo-Gespräche, Stuttgart. 1991.
- Taylor, Ch.: Hegel kétértelmű öröksége a modern liberalizmus számára, in: D. Cornell u.o.: Hegel's Ambiguous Legacy for Modern Liberalism. (szerk.): Hegel and Legal Theory, New York/London 1991.

- Taylor, Ch.: Aneinander vorbei: Die Debatte zwischen Liberalismus und Kommunitarismus, in: A. Honneth (szerk.): Kommunitarismus, Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften, Frankfurt/New York. 1992.
- Taylor, Ch.: Mennyi közösségre van szüksége a demokráciának? In: *Tranzit, Európai felülvizsgálat* 5 (1992/1993), 14ff.
- Taylor, Ch.: Liberale Politik und Öffentlichkeit, in: K. Michalski (szerk.): Die liberale Gesellschaft, Castelgandolfo-Gespräche, Stuttgart 1993.
- Taylor, Ch.: Atomismus, in: B. van der Brink/W. van Reijen (szerk.): Bürgergesellschaft, Recht und Demokratie, Frankfurt/M. 1995.
- Taylor, Ch.: Three Forms of Secularism, in: O. Kallscheuer (szerk.): Das Europa der Religionen, Ein Kontinent zwischen Säkularismus und Fundamentalismus, Frankfurt/M.: A szekularizmus három formája. 1996.
- Taylor, Ch.: Mi a liberalizmus? In: *Universitas* 619 (1998), 1ff.
- Tocqueville, A. de: De la démocratie en Amérique, Párizs 1985.
- Tomuschat, Ch.: Die Europäische Union unter der Aufsicht des Bundesverfassungsgerichts, in: *Europäische Grundrechte Zeitschrift* 20-21 (1993), 489ff.
- Tsatsos, D.: Bemerkungen zur Gegenwartsfunktion der Verfassung, in: L'espace constitutionnel europeen = The European constitutional area, szerk. R. Bieber, P. Widmer en collab. avec: Centre de Droit Compare et Europeen de l'Universite de Lausanne, Zürich 1995, 57ff.
- Viroli, M.: For Love of Country, An Essay on Patriotism and Nationalism, Oxford 1995.
- Vlies, I. C. van der/Widdershoven, R.J.G.M.: De betekenissen van de Nederlandse grondwet binnen de Europese rechtsorde, Preadviezen van de vereniging voor de vergelijkende studie van het recht van Belgi' en Nederland, Deventer 1998.
- Vorländer, H.: Verfassung und Konsens. Az alkotmányról szóló vita a Német Szövetségi Köztársaság alapjairól és alaptörvényéről szóló vitában. Tanulmányok az alkotmány konszenzusfunkciójáról és konszenzuslehetőségéről a pluralista és a szociális-állami demokráciában. Berlin 1981.
- Walzer, M.: Kritik und Gemeinsinn, Berlin 1990.
- Walzer, M.: Alkotmányos jogok és a civil társadalom formája, in: R. E. Calvert (szerk.): The Constitution of the People, Reflections on Citizens and Civil Society, Lawrence/Ks. 1991.
- Walzer, M.: Civil társadalom és az amerikai demokrácia, Berlin 1992.
- Walzer, M.: Die kommunitaristische Kritik am Liberalismus, in: A. Honneth (szerk.): Kommunitarismus, Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften, Frankfurt/New York. 1993.
- Walzer, M.: The Concept of Civil Society, in ders.: Toward a Global Civil Society, Oxford, Oxford. 1995.
- Walzer, M.: Was heißt zivile Gesellschaft?, In: B. Brink van der, B./W. van Reijen (szerk.): Bürgergesellschaft, Recht und Demokratie, Frankfurt/M. 1995.
- Weidenfeld, W. (szerk.): Demokratie am Wendepunkt, Die demokratische Frage als Projekt des Jahrhunderts²¹, Berlin 1996.
- Weiler, J.H.H. és U. Haltern/F. Mayer: European Democracy and its Critique, Five Uneasy Pieces, *EUI Working Paper*, Firenze 1995.
- Weiler, J.H.H.: Az állam "über alles". Demosz, Telosz és a német maastrichti döntés, *EUI munkadokumentum*, Firenze 1995.
- Weiler, J. H. H.: Tenni fogunk és hallgatunk, in: ders.: Európa alkotmánya. "Az új ruháknak van császára?" És más esszék az európai integrációról. Cambridge, 1999.
- Wheare, K. C.: Modern Constitutions, London 1967.

- Williams, S.: Szuverenitás és elszámoltathatóság az Európai Közösségben, in: R. O. Keoshane/S. Hoffmann (szerk.): *The New European Community: Decision Making and Institutional Change*, Boulder 1991, 155ff.
- Winfield, R. D.: *Law in Civil Society*, University Press of Kansas 1995.
- Würtenberger, Th.: Staatsverfassung an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert, in: *Der Staat*, Beiheft (10/1993): Wendemarken in der deutschen Verfassungsgeschichte, 85ff.
- Zuleeg, M.: Demokratie in der Europäischen Gemeinschaft, in: *Juristenzeitung* 1993, 1069ff.
- Zuleeg, M.: Die EG als Rechtsgemeinschaft, in: *Neue Juristische Wochenschrift* 1994, 545ff.
- Zürn, M.: Über den Staat und die Demokratie in der EU, in: ders./U.K. Preuß: Probleme einer Verfassung für Europa, *Workingpaper ZERP der Universität Bremen* 3/1995, 1ff.